

**Dansksindede nordslesvigeres krigserfaringer på Østfronten og i hjemmet under 1.
Verdenskrig**

Hans Wolf

Specialeafhandling i faget Historie

2013

Vejleder Claus Bundgård Christensen

Specialeafhandlingen omfatter 69 sider (179 791 anslag) og 5 bilag.

Indholdsfortegnelse

1. Indledning

2. Problemfelt

3. Problemformulering

4. Historiografi og Metode

5. Materialet

5.1. Friedrich og Marie Christine Büchert

5.2. Christian Hollensen og Ingeborg Andresen

5.3. Jens og Maria Rasmussen

6. Overordnet vurdering af det foreliggende materiale

7. De dansksindede nordslesvigere i den tyske hær

8. Mestringsstrategier blandt de dansksindede frontsoldater på Østfronten og blandt hustruerne og mødrene

8.1. Baggrundsmaterialet

9. Soldaternes og hjemmefrontens psykologiske mestringsstrategier

9.1. Brevkorrespondancen og pakkerne

9.2. Tankerne om orlov og orlovsdage

9.3. Bevarelsen af den nordslesvigske og lokale identitet

9.4. Religionen og troen på den kristne Gud

9.5. Håbet om overlevelse, genforening med hinanden og krigens snarlige afslutning

10. Soldaternes mestringsstrategier ved fronten

10.1. Forandring af deres liv og sociale orientering

10.2. Forsøg på at fastholde den sociale orientering

10.3. Udfordringer i det militære miljø

11. Kvindernes mestringsstrategier i hjemmet

11.1. Ansvar for hjem, bedrift og økonomi

11.2. Manglen på arbejdskraft

11.3. Pålagte restriktioner og mangel i hjemmet

11.4. Opretholdelse af livsmodet

12. Konklusion

13. Engelsk resumé

14. Litteratur

1. Indledning

Dansksindede nordslesvigere¹ var under 1. verdenskrig tyske statsborgere. Pga. af dette måtte mændene deltage i 1. verdenskrig på linje med andre tyske mænd. I alt ca. 26 000 deltog i krigen både på Vest- og Østfront og i den tyske marine².

I den sønderjyske og danske efterkrigsbevidsthed har Østfronten stået i skyggen af de voldsomme begivenheder på Vestfronten under 1. verdenskrig. 5333³ dansksindede nordslesvigere af de i alt ca. 26 000 deltagende faldt i krigen, dvs. ca. 20 %. Antallet af dræbte tyskere generelt angives noget forskelligt. Nash⁴ angiver, at af ca. 13 millioner tyske soldater mistede 1.808.555 livet, dvs. ca. 14 %. De fleste af de 5333 dansksindede nordslesvigere, der mistede livet, faldt på Vestfronten. Medvirkende hertil var, at krigen på Østfronten mere eller mindre stagnerede ved udgangen af 1915, efter at centralmagterne⁵ havde erobret store dele af zarriget fra vest for Riga, til Dünaburg, til Pinsk og vest for Rowno til den rumænske grænse ved floden Pruth (bilag 1)⁶. I 1916 kom der en kortvarig opblussen af kampene på grund af russiske offensiver. I 1917 efter den russiske revolution trængte tyskerne yderligere ind i Rusland, således at de stod ca. 100 km fra Sct. Petersborg og havde erobret Belarus, det nuværende Hviderusland, og besat Ukraine.

Ca. 1150 dansksindede nordslesvigere mistede livet på Østfronten. Det årlige antal faldne på Østfronten afspejler krigsbegivenhederne på denne, ca. 120 faldt i 1914, ca. 550 i 1915, ca. 200 i 1916, ca. 120 i 1917 og ca. 50 i 1918⁷.

Også i den tyske offentlighed har Østfronten under 1. verdenskrig været den glemte krig, når der ses bort fra slaget ved Tannenberg i 1914. I begyndelsen af 90-erne blev interessen i Tyskland for 1. verdenskrig genoplivet gennem udgivelser af bl.a. Wolfgang Wette⁸, Bernd Ulrich⁹ og Benjamin Ziemann¹⁰. Fokus ændrede sig fra traditionel militærhistorie til, hvad titlen på Wettes bog

---

¹ Betegnelsen Nordslesvig og nordslesvigere vil konsekvent blive brugt som betegnelse for det nuværende Sønderjylland og sønderjyder, fordi først efter Genforeningen i 1920 blev de sidstnævnte begreber almindeligt anvendt. Det var således, befolkningen i det daværende Nordslesvig omtalte sig selv og deres landsdel. Imidlertid blev betegnelserne Sønderjylland og sønderjyder allerede anvendt af nogle danske udgivere før 1920 (Nielsen, 1915; Ottesen, 1917), og H. P. Hanssen anvendte betegnelsen sønderjyder i sin publikation fra 1888.

Ved dansksindethed forstås en bevidst orientering mod dansk kulturliv (sange, aviser, litteratur) og deltagelse i dansk kirke- og foreningsliv.

² Nørregaard 2006, 96.

³ Seneste optælling, Adriansen 2013, personlig oplysning.

⁴ S.18.

⁵ Tyskland, Østrig-Ungarn, Bulgarien og det osmanniske rige.

⁶ Der er overvejende anvendt de dengang brugte tyske navne for lokaliteterne.

⁷ www.museum-sønderjylland.dk/siderne/det-sker/05a46.oktober2012.htm. Bliver i det følgende refereret til som ”faldne sønderjyder”.

⁸ 1992.

⁹ 1997.

¹⁰ 1997.

signalerer, ”*Der Krieg des kleinen Mannes. Eine Militärgeschichte von unten*”. Først i 2004 blev krigen på Østfronten i Tyskland genstand for ”operations-mentalitäts- und kulturgeschichtlichen Fragestellungen”, således som Gerhard Groß udtrykker det i sin bog¹¹.

I Danmark kom der omkring 1980 en fornyet interesse for de dansksindede nordslesvigeres deltagelse i den første verdenskrig ved fronten såvel som ved hjemmefronten bl.a. takket være Inge Adriansens publikationer, som kulminerede med antologien ”*Sønderjyderne og den store krig 1914-1918*”¹². Det er den første samlende fremstilling af Nordslesvigs historie under 1. verdenskrig, om hverdagslivet i Nordslesvig, krigens forløb og om nordslesvigere ved fronten med fokus på Vestfronten.

I 2009 blev den første monografi ”*Danskere på Vestfronten 1914 – 1918*”¹³ publiceret med en indgående fremstilling af dansksindede nordslesvigeres krigsdeltagelse på Vestfronten og den oplevede krigsvirkelighed ved fronten og i hjemmet. I denne bog er begivenhederne og forholdene på Østfronten kun sparsomt beskrevet. ”*Dansksindede nordslesvigeres krigserfaringer på Østfronten og i hjemmet under 1. verdenskrig*” er et forsøg på en lignende samlet fremstilling af forholdene på Østfronten og på hjemmefronten, omend det begrænsede omfang ikke tillader en dybdegående analyse og må begrænse sig til udvalgte delemner.

2. Problemfelt

Problemfeltet er for det første den enkelte dansksindede nordslesvigske soldats erfaringer og oplevelser på Østfronten, hans færden med sit kompagni, bataljon, regiment og division under krigens faser, og hvorledes han i skrift formulerede sine erfaringer og oplevelser. Endvidere hans tanker om sine afsavn, sin bekymring for hvad der skete i hjemmet, den nære og fjerne fremtid og sine tanker om de følger af krigen, som han iagttag. Problemfeltet er for det andet den nære pårørendes erfaringer og oplevelser i hjemmet under mandens fravær, hendes håndtering af dagligdagen i en hverdag, der tilmed var præget af følgerne af krigen.

3. Problemformulering

Hvilke mentale og praktiske strategier iværksatte de dansksindede nordslesvigske soldater på Østfronten og de nærmeste pårørende i hjemmet for at kunne mestre adskillelsens og krigens udfordringer ved fronten og i hjemmet?

---

¹¹ S.10.

¹² 2006.

¹³ Christensen 2009.

Der vil blive fokuseret på betydningen af kommunikationen mellem front og hjem, forsøg på bevarelse af den nationale og lokale identitet, betydningen af forholdet til religion samt af håbet om overlevelse og snarlig genforening. Forhold der var fælles for mand og hustru.

For soldaternes vedkommende vil der blive fokuseret på, hvorledes de kunne mestre den voldsomme forandring af deres liv og sociale orientering, hvorledes de søgte at erstatte deres civile eksistens med den militære, men alligevel at bevare den civile orientering. Der vil endvidere blive fokuseret på, hvorledes de oplevede Østfronten og det miljø, de befandt sig i.

Hvorledes kvinderne i hjemmet mestrede omvæltningen i deres sociale liv, fraværet af manden, manglen på mandlig arbejdskraft, den traditionelle mandlige dominans i det landlige miljø, begrænsningerne i ressourcerne i hjemmet, de påførte restriktioner som tvangsaflevering og begrænsninger i tildelingen af råstoffer til landbruget. Derigennem fås tillige et tidstypisk indblik i den dansksindede nordslesvigske bondementalitet og -kultur.

4. Historiografi og Metode

Det, der karakteriserede de dansksindede nordslesvigere, var, at de tilhørte et nationalt mindretal og overvejende stammede fra en befolkning fra landet. Tilsvarende grupper fandtes også i andre regioner i det tyske kejserrige.

Watson¹⁴ har fokuseret på soldater fra det polske mindretal i det af Tyskland dengang annekterede Polen og har foretaget en sammenligning af de polskindede soldaters kampvilje og loyalitet over for det tyske kejserrige med de fransksindede soldaters fra Elsass-Lothringen. Han har analyseret, hvorledes deres loyalitet over for den tyske hær var, og hvorledes den tyske hær håndterede de problemer, der opstod under krigen, med soldaterne fra disse nationale mindretal. I det foreliggende¹⁵ arbejde vil der blive fokuseret på, i hvilken grad denne problematik også vedrørte de dansksindede nordslesvigske soldater.

Watson¹⁶ har endvidere sat fokus på, hvad der fik soldater både i den tyske og den britiske hær til at holde ud ("endure"), og hvorledes de mestrede krigens udfordringer og rædsler både fysisk og psykisk. Han peger bl.a. på betydningen af midlertidige fravær fra fronten som orlov og rekreative ophold bag fronten¹⁷. Ziemann¹⁸ har til dels samme opfattelse, men han peger tillige på kammeratskabet ("Vergesellschaftung") i den tyske hær som en faktor, der var medvirkende til den

---

¹⁴ 2011.

¹⁵ Dermed menes det her præsenterede arbejde.

¹⁶ 2008.

¹⁷ Ibid,201.

¹⁸ S.77.

menige soldats udholdenhed¹⁹. Heri finder han støtte hos Lipp²⁰, der dog finder, at den veltilrettelagte propaganda og disciplinen i den tyske hær tillige var af betydning. Ashworth²¹ peger på et andet fænomen ved skyttegravkrigen, ”live and let live”, som i perioder gjorde krigen lettere for soldaterne. Det kunne være midlertidig indstilling af kampene oftest i forbindelse med højtiderne. Soldaterne kunne så mødes fredeligt i ingenmandsland, eventuelt udveksle gaver og synge fælles kendte salmer, således som Christensen²² beskriver episoder ved Vestfronten, men også på Østfronten opstod lignende episoder²³. Christensen²⁴ har analyseret dette fænomen, som var udbredt på Vestfronten, og konkluderer, at det først og fremmest havde til formål at forbedre soldaternes levevilkår og overlevelseschancer. Watson²⁵ peger endvidere på, at soldaternes og den pårørendes stærke tro på Guds hjælp og forsyn var en kilde til at kunne komme igennem krigen. Dette forhold ses tydeligt dokumenteret hos Erlenbach²⁶. Helt afgørende for de fleste var imidlertid den hyppige og i nogle tilfælde den næsten daglige korrespondance mellem front og hjem.

I det foreliggende arbejde vil det blive analyseret, i hvilken grad disse mestringsstrategier genfindes hos de dansksindede nordslesvigere på Østfronten og deres nære pårørende, og hvorledes de kommer til udtryk i deres breve.

Ziemann²⁷ har fokuseret på soldater og deres pårørende fra en overvejende bondebefolkning i Bayern, som i en vis udstrækning kan sammenlignes med den nordslesvigske landbobefolkning. Han fokuserer på såvel soldaternes som de pårørendes erfaringer under krigen, og er med rette af den opfattelse, at det er vigtigt, da 1. verdenskrig som den første krig blev en ”total” krig, der krævede indsats og ofre af hele samfundet, såvel af soldaterne ved fronten som af hustruen i hjemmet og den civile befolkning²⁸. 1. verdenskrig blev en, hvad Cron²⁹ kalder ”Materialschlacht”, der krævede omstilling af hele samfundet, i byerne kvindernes deltagelse i rustningsindustri og andre dele af industrien³⁰, og på landet kvindernes overtagelse af det traditionelle mandlige arbejde og af forvaltningen af gårdenes drift og økonomi i tillæg til deres traditionelle opgaver i

---

¹⁹ Ibid.75.

²⁰ S.307.

²¹ S.191.

²² 2009,339.

²³ Ohrt,9.

²⁴ 2009,351.

²⁵ 2008,93.

²⁶ 2010.

²⁷ 1997.

²⁸ Ibid,19.

²⁹ Vorwort.

³⁰ Ullrich,73; Ziemann,20.

landhusholdningen³¹, ligesom kvinderne i købstæderne blev kommanderet ud på landet i høstperioder. I det foreliggende arbejde vil der ud fra kvindernes breve blive fokuseret på, hvorledes de mestrede disse udfordringer.

Denne fælles deltagelse i den ”totale krig” knyttede front og hjem sammen i et skæbnefællesskab, som kun kunne vedligeholdes gennem en regelmæssig orlov og gennem den hyppige brevveksling. Gennem de brevsamlinger, der er genstand for det foreliggende arbejde, er det hensigten at undersøge, hvorledes dette skæbnefællesskab manifesterer sig i de berørte nordslesvigske familier.

Det foreliggende arbejde er baseret dels på en gennemgang af publicerede dagbøger og breve fra Østfronten fra dansksindede nordslesvigske soldater, dels på 3 ikke tidligere publicerede og analyserede brevsamlinger. Gennem disse dagbøger og breve er det muligt at få indblik i den menige soldats erfaringer og oplevelser på Østfronten, uden at denne havde et dybere kendskab til hærledelsens strategi eller hærenes overordnede bevægelser. Han måtte passivt følge sit regiment. Temaerne i disse dagbøger og breve spænder vidt. I de tre ikke tidligere publicerede brevsamlinger vil der alene blive fokuseret på de temaer, som har relation til fokuspunkterne i problemformuleringen.

Antallet af omfattende publicerede brevsamlinger fra hjemmet til Vest- og Østfront er mere beskedent. Der foreligger kun to hidtil publicerede og analyserede nordslesvigske brevsamlinger fra og til Østfronten³². Disse bliver gennem det foreliggende arbejde kompletteret med tre ikke tidligere publicerede brevsamlinger. At der er få større brevsamlinger fra hjemmet til Vest- og Østfront skyldes vanskeligheden for kampsoldaterne med at opbevare brevene fra hjemmet. De måtte enten bringes med hjem i forbindelse med orlov eller sendes hjem i pakker. Det var lettere for soldaterne bag fronten, i ”Etappen”, at opbevare breve fra hjemmet, og de tre omfattende brevsamlinger, som det foreliggende arbejde analyserer, og de to nævnte omfattende brevsamlinger stammer netop fra soldater bag fronten. Lejlighedsvis refereres til en tilsvarende tysk brevsamling³³.

Udover publicerede brevsamlinger og breve fra Østfronten foreligger der en del publicerede erindringer og litterære værker baseret netop på brevsamlinger fra fronten. I den udstrækning det er fundet relevant, er dette materiale inddraget i det foreliggende arbejde, selv om de som

---

³¹ Ziemann,290.

³² Erlenbach; Wemmelund.

³³ Ullrich.

kildemateriale har begrænsninger. Endelig har de i indledningen omtalte danske bogværker³⁴ også beskæftiget sig med brevsamlinger og erindringer, men overvejende fra Vestfronten.

Wolfgang Wette har som ovenfor anført givet hele dette problemkompleks og sin bog titlen ”*Der Krieg des kleinen Mannes. Eine Militärgeschichte von Unten*”. Det foreliggende arbejde beskæftiger sig netop med denne problematik set i en militærhistorisk sammenhæng. Der skal imidlertid ikke detaljeret fortælles om, hvad der foregik på Østfronten, men Østfronten og dens påvirkning af hjemmefronten skal være rammen om personernes handlinger og deres tanker i brevene. Personernes tanker etablerer et slags mentalitetshistorisk perspektiv i den mikrohistoriske tilgang til materialet. Mentalhistorisk forstået som de tanker, de involverede ved fronten og i hjemmet gjorde sig, men ikke det historiografiske begreb ”mentalitetshistorie”, der opstod med den franske ”Annales”-bevægelse. Der fokuseres på, hvad brevene fortæller. De er beretninger om de umiddelbare og ubearbejdede oplevelser, indtryk, tanker og handlinger placeret i personernes psykologiske og sociale ramme og farvet af deres erfaringer. Der anvendes imidlertid ikke en fuldstændig åben analytisk tilgang til materialet, som er mikrohistoriens kendetegn, men der lægges bevidst vægt på, hvad kildematerialet, dvs. brevene, siger om den problemstilling og problemformulering, som ovenfor er opstillet. Der bliver dermed lagt bånd på det mikrohistoriske kildemateriale.

5. Materialet

5.1. Friedrich og Marie Christine Büchert

Friedrich blev født 17/2.93 på Sofienhof, en bondegård i Jaruplund lidt syd for Flensborg. Han var søn af Johan Georg og Marie Christine Büchert.

Büchert familien³⁵, hvoraf mange efterkommere lever og virker i Danmark³⁶, deltog aktivt i det dansksindede foreningsliv i Kreis Flensburg.

Friedrich gjorde tjeneste i 9. kompani i 266 Reserve Infanterie Regiment, der hørte under 80. Reserve Division i det nyopstillede 40. Reserve Armee Korps (Brigade Monteton), der var en del af 8. Armee. 40. Reserve Armee Korps trænede i Lockstedt lejren i Holsten, og her var Friedrich fra december 1914 til 1/2.15, da han blev sendt til Østpreussen³⁷.

---

³⁴ Adriansen og Hansen 2006; Christensen 2009.

³⁵ Hansen 1990,345.

³⁶ Peter Büchert. Personlig oplysning.

³⁷ De detaljerede oplysninger om kompagnier, regimenter, divisioner og Armee Korps stammer dels fra brevene, dels fra Histories of Two Hundred and Fifty One Divisions of the German Army, 1920, og dels fra Schwarte, 1921-1925.

Allerede på marchen til Østpreussen kom kompagniet i begyndelsen af februar 1915 i kamp med russerne (10/2.15³⁸). Han var i Biälla i Østpreussen tæt ved grænsen til russisk Polen, deltog i kampene ved Drygallen og videre mod Augustowo og havnede i omegnen af Osowiez (bilag 2). Fra fortet Osowiez skulle 8. Armee i slutningen af februar støde frem mod Bialystok, i hvis nærhed de blev mødt af et russisk modangreb, som blev afvist af tyskerne under svære tab. Det var her Friedrich faldt 27/2.15. 26/2.15 skrev han sit sidste brev til moderen. Hendes brev til Friedrich, skrevet den 28/2.15, returneredes med beskeden: ”Gefallen fürs Vaterland”.

At det var et regiment, der led store tab kan ses af, at i alt 10 dansksindende nordslesvigere mistede livet i Reserve Regiment 266³⁹.

Der er bevaret 6 breve fra moderen og 13 breve fra Friedrich, dels til hans mor og far (11), dels til venner (2)⁴⁰. De blev skrevet mellem 8/12.14 og 8/3.15. Brevene efterlader det indtryk, at Friedrich var en usædvanlig tiltalende ung mand, der havde stor hengivenhed over for hjemmet, og for hvem troen spillede en stor rolle. Han havde evnen til detaljeret at beskrive de kamphandlinger, han var med i. Han blev udtaget til patruljetjeneste, hvorunder han udmærkede sig, således at han blev udnævnt til Gefreiter (underkorporal) 19/2.15 (25/2.15). Beretningen om de egentlige kamphandlinger giver et levende indtryk af, hvor rædselsfulde disse var. Hans breve er indholdsrigt og informative om hans situation og hans tanker.

5.2. Cristian Hollensen og Ingeborg Andresen

Christian ejede teglværket, Cathrinesminde, samt en tilliggende gård på ca. 30 tdr. land ved Iller Strand på Broagerland. Han blev født 3/10.74. Der var 8 levende søskende: Mathias; Christian; Jens; Anna Cathrine (se nedenfor); Andreas; Holger; Margrethe; Jørgen.

Ingeborg Andresen, der blev født 25/7.85, var under krigen husbestyrerinde hos Christian og bestyrede gårdens og teglværkets drift og økonomi, medens Christian var indkaldt.

Ingeborg var datter af Andreas Andresen (1842-1914), gårdejer på slægtgården Rojhus i Skelde. Andreas havde været aktiv i den danske nordslesvigske bevægelse, havde været på Askov Højskole og var tillige aktiv i landboforeningen⁴¹. Der var 9 søskende: Hans Christian; Marie; Jørgen; Andreas; Sofie; Marie; Anna Margrethe; Ingeborg; Margrethe. Hans Christian ejede

---

³⁸ Datoerne i parentes angiver datoen for det skrevne brev. Hvis det af sammenhængen ikke umiddelbart fremgår, hvem der har skrevet brevet, vil dette blive identificeret med C (Christian), I (Ingeborg), J (Jens), M (Maria), F (Friedrich) og MC (Marie).

³⁹ Faldne sønderjyder.

⁴⁰ DCBIB P255.

⁴¹ Hansen 1994,185.

slægtsgården og var gift med Anna Cathrine Hollensen (Christians søster). De havde fem børn Margrethe, Andreas og Else Marie (tvillinger), Holger og Anne Katrine⁴².

Alle disse personer er nævnt, da de ofte optræder i korrespondancen mellem Christian og Ingeborg. Efter krigen blev Ingeborg gift med Christian 27/3.1919, og de fik datteren Margrethe, født 30/12.1919.

Christian var knyttet til III Bataillon i Landwehr Infanterie Regiment 84 (Schleswig). Han tilhørte det såkaldte ”Neuss” kompagni. Denne tilknytning beholdt han indtil hjemsendelsen i 1918. ”Neuss” kompagniet var ved indkaldelsen underlagt 47. Reserve Division, men blev i løbet af krigen underlagt 5. Reserve Division og 35. Reserve Division. 47. og 35. Reserve Division udgjorde Beskiden Korps, der var en del af Armee Abteilung Woysch, der desuden bestod af Landwehr Korps med 3. og 4. Landwehr Division og österreichisches 12. Armee Korps. Til Armee Abteilung Woysch var i juni-juli kampene i 1916 også 5. Reserve Division knyttet, hvortil Christian en tid hørte (bilag 3).

Christian blev indkaldt i slutningen af juli 1915 og blev trænet i Slesvig. 23/11.15 blev han sendt til Østfronten. 4/12.15 kom han til Brest-Litowsk, som var blevet erobret af tyskerne i august 1915. Han kom således til fronten, efter at tyskerne havde erobret Kurland⁴³, hele Polen og den vestlige del af Belarus.

Fra 7/12.15 var Christian i Telechany⁴⁴, som ligger ca. 20 km nord for Pinsk og ca. 40 km syd for Baranowitschi ved Oginski-kanalen, som forbinder floderne Schtschara og Jasiolda og går igennem Wygonowskoja-søen (bilag 4). Det var 35. Reserve Division, som lå ved Telechany. I Telechany blev Christian i hvert fald til 13/3.16, måske længere. Fra 6/5.16 opholdt han sig i perioder i skyttegrav i nærheden af Baranowitschi, i hvert fald indtil 10/9.16.

Lige nord for Wygonowskoja-søen lå 47. Reserve Division. Mellem 25/9.15 og 31/12.16 var der fægtninger og større slag mellem tyskerne og russerne ved Schtschara- og Serwetschflodens øvre løb.⁴⁵

I området omkring Baranowitschi, som var et vigtigt jernbaneknudepunkt på jernbanen mellem Moskva, Minsk og Brest-Litowsk og mellem Rowno og Wilna, og som lå lidt nord for hovedvejen

---

⁴² Hansen 1990b,101.

⁴³ Den vestlige del af det nuværende Letland. Den østlige del hed dengang Livland.

⁴⁴ Tids- og stedsangivelserne stammer dels fra Christians breve, dels fra Ruhmeshalle unserer alten Armee, 1930, og fra Vogel, 1921 og 1926.

⁴⁵ Schtschara er en flod, der udspringer ca. 5 km nord for Baranowitschy og efter udspringet løber øst og syd om byen ned i nærheden af Wygonowskoja-søen, hvortil den er forbundet med den nordlige del af Originski-kanalen. Serwetsch-floden udspringer i samme område men løber mod nord. Begge er bifloder til Njemen. Oginski-kanalen forbinder de nordstrømmende floder mod Østersøen (Njemen og Weichel) og den sydstrømmende mod Sortehavet (Dnjester).

mellem Moskva og Brest-Litowsk, var der i forbindelse med Brussilow-offensiven i 1916⁴⁶ voldsomme kampe. Et første slag udkæmpedes 13/6.16 omkring Stolowitschi, der ligger ca. 6 km nord for Baranowitschi, af 4. Landwehr Division. Et andet slag udkæmpedes 2-29/7.16 nord og øst for Baranowitschi, hvor Armee Abteilung Woysch, hvortil 35. og 47. Reserve Division hørte (bilag 3), 25-29/7.16 iværksatte et modangreb. Efter en måneds kamp var det kun lykkedes russerne at indtage et smalt område ved Skrobowa. Under disse kampe faldt i hvert fald fire dansksindede nordslesvigere, som var i 335. Infanterie Regiment⁴⁷. Området omkring Baranowitschy var et uvejsomt mose- og sumpterræn. I denne tid opholdt Christian sig således i et område, hvor der var heftige kampe, hvilket forurologede Ingeborg, men han deltog ikke selv i egentlige kamphandlinger.

Fra 10/9.16 var han i Norleden ca. 20 km nord for Baranowitschi, ca. 5 km bag fronten. Fra 18/9.16 blev han tilknyttet 5. Reserve Division, idet 47. Reserve Division blev sendt til Vestfronten, men det slap Christian og ”Neuss” kompagniet for.

Fra juni 1917 blev Christian overført til 35. Reserve Division nord for Telechany og var her til våbenhvilen 2/12.17 og under våbenstilstanden fra 17/12.17 til 18/2.18 mellem tyskerne og bolchevikkerne. Fra 25/6.17 stedsangav han sine breve skyttegraven, fra 25/10 Rusland.

Fra maj 1918 var Christian i Ukraine, som var blevet besat af tyskerne⁴⁸. Christian havde haft orlov fra midt i marts til 10/4. På vejen til Ukraine var der forsinkelser, men 12/5. var han fremme ved godset Gollesowka ca. 200 km øst for Kiew, og her blev han indtil 7/11.18. 5/12.18 er der et sidste brev uden stedsangivelse.

Der er bevaret 246 breve fra Christian til Ingeborg og 522 breve fra Ingeborg til Christian, samtlige breve fra indkaldelsen til hjemsendelsen, kun afbrudt af de perioder, hvor Christian havde orlov. Der var også korrespondance mellem Christian og hans brødre, men kun ganske få er bevaret.

Brevsamlingen blev skænket til Museet på Sønderborg Slot i 1983 af Margrethe Nordmann Jensen, Ingeborg og Christians datter, og er opbevaret under arkiv nr. N.13.a-q.

5.3. Jens og Maria Rasmussen

Jens og Maria ejede en stor gård, Rygaard, i Kapdrup øst for Haderslev. Jens blev født 28/12.79.

Jens var under 1. verdenskrig gift med Ellen Maria (kaldet Maria). Maria blev født 5/6.80. De havde

---

⁴⁶ Brussilow-offensiven i 1916 var foranlediget af krav fra England og Frankrig, der var trængt på Vestfronten, i et forsøg på at binde tysk-østrig-ungarske soldater og det formål at generobre Galizien og Bukowina. Hvor krigsbegivenheder er nævnt støtter oplysningerne sig til Stone's detaljerede beskrivelse af krigens forløb på Østfronten, 1975, suppleret med Sørensen, 2005.

⁴⁷ Faldne sønderjyder.

⁴⁸ Schwarte, Dritter Teil,334.

4 drenge, Rasmus født 5/2.1904; Hans Jørgen født 15/7.1905; Theodor født 24/10.1910; Ejnar født 22/12.13. Under krigen fik de en datter, Martha Kirstine Rasmussen født 21/3.16, som døde 28/3.16⁴⁹.

Jens tilhørte III. Landsturm Infanterie Bataillon Flensburg, 1. Kompagnie. Han blev indkaldt november 1914. Indtil marts 15 var han i Gram i Nordslesvig, hvor han passede heste. Herefter blev han sendt til Østfronten. Jens kom aldrig i forreste linje på Østfronten, da han vedvarende passede heste. Fra 20/3. til 7/4.15 er der breve fra Parchim, en by i Mecklenburg-Vorpommern ca. 40 km sydøst for Schwerin, herefter var han i Altona fra 10/4. til 22/4.15. Så gik turen mod øst til Munkacz i Ungarn, som da lå ca. 100 km bag fronten. Han fulgte i hælene på den fremrykkende tysk-østrig-ungarske hær over Szolyva til Aklos i Karpaterne 30/4.15. Han var i Synowodsko indtil juni 1915 og herefter i Dolina til udgangen af juli. I Brzezany var han indtil 30/10.1915 (fra 4/9. til 15/11.15 er Brzezany hovedkvarter for den tysk-østrig-ungarske "Südarmerie") (bilag 5). Jens gjorde netop tjeneste i "Südarmerie"⁵⁰ i Korps Bothmer, hvis øverstkommanderende var Königl. Bayer. Generaloberst Graf von Bothmer, som Jens omtalte (8/10.15). 25/12.16 holdt han vagt for "Südarmeries" kasse. Fra 2/1. til 2/4.16 var Jens igen i Brzezany, hvorefter der ingen breve er fra Jens indtil 30/9.16 undtagen et brev uden stedsangivelse til sønnen Rasmus 18/8.16. Fra 30/9.16 er han igen i Brzezany, hvorfra der er breve indtil 1/1.17. Derefter er der ingen breve fra Jens. Der foreligger 230 breve fra Jens. Der er imidlertid perioder, hvor der mangler breve.

Fra Maria foreligger der i alt 354 breve. Alle breve blev skrevet hjemme på gården i Kapdrup. Det sidste brev blev skrevet 10/4.17. Der var kun afbrydelse i hendes brevskrivning, når Jens var hjemme på orlov. Brevene blev opbevaret først af Maria, derefter af Jens's anden kone, Thyra. Nogle år efter Jens's død blev brevsamlingen overdraget til Jens's barnebarn, Hans Henning Rasmussen, som var søn af Hans Jørgen Rasmussen, og hans Hustru, Kirsten Vinge Rasmussen. Brevene befinder sig i privat eje og er velvilligt stillet til rådighed af Henning Rasmussen og Kirsten Vinge Rasmussen til det foreliggende arbejde.

6. Overordnet vurdering af det foreliggende materiale

---

⁴⁹ Marias og enkelte af Jens's breve er udgivet som en kildeudgivelse i slutningen af oktober 2013 af Louise Klinge.

⁵⁰ Den såkaldte "Südarmerie" blev dannet den 11/1.15 af østrig-ungarske og tyske enheder til at modstå russernes offensiv i Karpaterne. Den 8/7.15 skete en omorganisering, således at en del blev underlagt den såkaldte "Bug-Armee", og en anden del blev slået sammen med "II. Bayerischer Reserve-Korps" (Cron 1937,80). Jens's breve er fra 30/9.16 til 1/1.17 netop stemplet "II. Bayerischer Reserve Korps".

Det foreliggende materiale er sammen med Wemmelunds⁵¹ udgivelse af Hans Bruuns dagbogsnotater og hans brevveksling med hustruen, Sofie, og Erlenbachs⁵² analyse af brevvekslingen mellem Ella og Jacob enestående vidnesbyrd om disse dansksindede nordslesvigske mænds mestring af frontlivet ved Østfronten og deres hustruers mestring af landbrugsbedriften og dagligdagen i hjemmet under 1. verdenskrig. Det giver tillige et enestående indblik i den nordslesvigske bondekultur omkring 1. verdenskrig og er et kulturhistorisk vidnesbyrd om denne kultur, som den holdt sig i mellemkrigstiden efter Nordslesvigs genforening med Danmark.

Medens Wemmelunds bog og Erlenbachs afhandling i det foreliggende arbejde må opfattes som sekundære bearbejdede kilder, er det foreliggende materiale en autentisk primær kilde. Alle bidrager til forståelse af situationen for de indkaldte mænd ved fronten og deres hustruer i hjemmet, selv om brevenes indhold kan være underkastet fortielse og egencensur. F.eks. blev den omfattende bordelvirksomhed, som til dels var godkendt af militæret, omgangen med piger i civilbefolkningen, som var tilfredse med ”Kommißbrot”⁵³, og det store antal kønssygdomme, som belastede lazaretterne, og som ifølge Ziemann⁵⁴ især forekom i ”Etappen”, fortiet eller højst forsigtigt antydnet og i så fald omtalt med forargelse og afstandtagen⁵⁵.

Brevene har enkelte gange været underkastet militær censur, kuverten er i så fald stemplet med ”geprüft”, men i de foreliggende breve, der alle foreligger som originale breve, er der i Christians og Ingeborgs breve ikke i et eneste tilfælde overstregninger og kun i et enkelt brev fra Jens.

Der er imidlertid en række spørgsmål vedrørende repræsentativiteten af det foreliggende materiale, og det gælder også brevvekslingen mellem Jacob og Ella og Hans og Sofie. Er brevskriverne repræsentative for de dansksindede nordslesvigske mænd, der deltog i 1. verdenskrig på Østfronten, og for hustruerne, der blev tilbage i hjemmet?

De yngre mænd, som blev sendt til Østfronten i 1914-15, har sikkert oplevet, hvad Friedrich i sine breve berettede, idet der var flere hundrede unge dansksindede nordslesvigere, der deltog og faldt i 1914-15 på Østfronten. Der foreligger andre breve fra dansksindede nordslesvigere på Østfronten, som bekræfter den voldsomhed, som Friedrich oplevede, f.eks. Myginds beretning om slaget ved Grodno⁵⁶.

---

⁵¹ 2000.

⁵² 2010.

⁵³ Brød for seksuelle ydelser (Ziemann,244).

⁵⁴ S.244.

⁵⁵ Mygind (26/5.15).

⁵⁶ Ibid (3/9.15).

De fleste ældre dansksindede nordslesvigske soldater tilhørte 84. Landsturm Infanterie Regiment (Schleswig) som Christian, eller III Landsturm Infanterie Bataljon som Jens. De fleste af dem havde i felten opgaver som Jens og Christian. Det havde også Hans og Jacob, samt hamborgeren Otto, som Ullrich⁵⁷ beretter om, så deres beretninger om deltagelsen i 1. verdenskrig på Østfronten er sandsynligvis repræsentativ for denne gruppe af krigsdeltagere.

Flertallet af de nordslesvigske Landsturm-tropper havde imidlertid en helt anden social baggrund end Jens, Christian, Jacob og Hans. Flertallet kom fra kådner-, husmands-, håndværker-, som Otto, og arbejderstanden. De, der kom fra håndværker- og arbejderstanden, havde ikke, som krigen skred frem, den rigelige adgang til pakker med fødevarer fra hjemmet, som Jens, Christian, Jacob og Hans havde, men måtte, med mindre de havde velsituerede pårørende i bondestanden, nøjes med, hvad hæren tilbød dem, efter 1916 kun 2500 kalorier daglig, eller hvad hustruen kunne undvære. De havde dog, som Jens og Christian beretter, på Østfronten mulighed for i perioder at købe madvarer af lokale handlende og bønder.

De analyserede brevsamlinger giver med undtagelse af brevene fra Friedrich således ikke et repræsentativt billede af de betingelser, som flertallet af dansksindede nordslesvigske krigsdeltagere levede under i krigen på Østfronten især i 1914-15. De giver alene et billede af, hvorledes betingelserne var for de tyske soldater i ”Etappen” og i særdeleshed for de velhavende dansksindede nordslesvigske gårdmænd.

Christian og Jens var velhavende gårdmænd og Friedrich gårdmandssøn, Christian tillige teglværksejer. De kom fra en økonomisk stærk baggrund med dybe rødder i den danske bevægelse. Christian var endog født i Danmark og havde sin første skolegang i Danmark. De var velformulerende, beherskede et facetteret sprog og havde en intellektuel baggrund, så de kunne formulere sig med komplicerede og malende vendinger. Læsning af deres breve giver en levende fornemmelse af deres situation på Østfronten og deres forhold til hustruerne og moderen i hjemmet. De afslørede gennem deres breve deres karakteregenskaber og holdninger til krig, samfund og religion, som var influeret af deres sociale situation, og således ikke repræsentativt for det store, man kan sige, tavse flertal af dansksindede nordslesvigske soldater fra helt andre sociale lag, fra kådner-, husmands-, håndværker- og arbejderstanden. Dette gælder ikke blot for Friedrich, Jens og Christian, men også for Jacob og Hans, og det gælder i det hele taget de breve både fra Vest- og Østfront, der handlede om andet end blot trivielle ting som kortfattede meddelelser om modtagne breve og pakker og om soldatens og hjemmets ve og vel. De fleste af dem, der er bevaret, er netop

---

⁵⁷ S.100.

sådanne kortfattede meddelelser. Det store flertal af nordslesvigske mænd og kvinder havde kun kortvarig skolegang i tysk skole og evnede ikke at udtrykke sig kompliceret på det danske sprog.

De samme sproglige og intellektuelle færdigheder besad kvinderne, Marie, Maria, Ingeborg, Ella og Sofie, og også de afslørede sig på godt og ondt gennem deres næsten daglige breve til manden eller sønnen ved fronten. For Marie, Friedrichs moder, blev det dog kun til få breve. Sofie stammede fra Koldingegnen og havde dermed dansk som modersmål, men var til gengæld over for den tyske øvrighed i Nordslesvig stærkt handikappet. Kendetegnende for de velhavende gårdmænd og deres hustruer var tillige, at de i perioder havde opholdt sig på højskoler eller andre institutioner i Danmark.

Maria, Ingeborg, Ella og Sofie havde trods de begrænsninger, der i løbet af krigen ramte deres adgang til fødevarer, alligevel så rigeligt fra deres egen landhusholdning, at de kunne sende flere hundrede pakker afsted til fronten, og led ikke under den materielle nød, som selv borgerne i de nordslesvigske købstæder led under. De havde tillige så megen hjælp i husholdningen, så tilberedelsen og forsendelsen af disse pakker ikke belastede dem synderligt.

Så privilegeret var det store flertal af kådner-, husmands-, håndværker- og arbejderkoner i Nordslesvig ikke. Man må formode, at ikke alle husmandskoner, de som ikke havde noget folkehold, eller håndværker- og arbejderkoner har kunnet afse tid, energi og økonomi til at sende det antal pakker, som Maria, Ingeborg, Ella og Sofie gjorde.

Kun sjældent kom der i kvindernes breve antydning af, at der fandtes mindre privilegerede nordslesvigere i deres nabolag, og den store medlidenhed med dem synes de ikke at have haft. Og så kunne de mindre privilegerede hustruers afsavn endda slet ikke måle sig med, hvad manglen på fødevarer⁵⁸ og manglen på mandlig arbejdskraft betød for kvinderne i de større tyske byer. Det krævede i Hamborg kvindernes deltagelse bl.a. i rustningsindustrien⁵⁹ med dårlige arbejdsforhold og risiko for arbejdsulykker. Marias og Ingeborgs stilling var således langt fra at være repræsentativ for kvindernes stilling i det tyske kejserrige under 1. verdenskrig. Deres førkrigslevestandard ændrede sig stort set ikke under krigen.

7. Dansksindede nordslesvigere i den tyske hær

Som andre statsborgere i det tyske kejserrige havde de dansksindede nordslesvigere aftjent deres 2-årige værnepligt fra 20-årsalderen i den tyske hær, enkelte i artilleri og kavaleri i 3 år. Efter værnepligten overgik de til reserven i 4 år med pligt til at deltage i øvelser. Herefter overgik de til

---

⁵⁸ Ullrich,93.

⁵⁹ Ibid,73.

”Landwehr 1. Ban” (opbud⁶⁰) i 5 år, herefter i 7 år til ”Landwehr 2. Ban” og endelig havnede de fra det 39. år til det 45. år i ”Landsturm”⁶¹.

Ved mobiliseringen dannede de aktive soldater og reservetropperne den aktive hær, som skulle understøttes af ”Landwehr”, som blev indkaldt senere. ”Landsturmsoldaterne” skulle i princippet kun forrette tjeneste inden for rigets grænser⁶².

Mobiliseringen iværksatte en række begivenheder, der var planlagt i detaljer. På den første dag, den 2. august, blev de stående soldater forøget med de nylig aftrådte soldater. Når det var sket, forlod de kasernerne og drog i krig, og kasernerne blev fyldt med reservister, som fik en kortvarig genoptræning og blev ikklædt, hvorefter også de blev sendt til fronten, således at hvert regiment havde et reserveregiment, ikke altid placeret det samme sted. Herefter fulgte indkaldelsen af ”Landwehr” og til sidst ”Landsturm”. Ikke alle ”Landwehr” tropper blev indkaldt umiddelbart, men i løbet af krigen når der var behov. Dette scenarium udspillede sig også i Nordslesvig.

Hastigheden hvormed dette skete i den tyske hær kan ses af, at i løbet af de første 6 dage var den regulære hær forøget til at omfatte 3 840 000 mand, og 2 100 000 soldater kunne sendes ud til Vest- og Østfront⁶³.

De tyske partier, ja selv de fleste socialdemokrater⁶⁴, og størstedelen af den tyske befolkning modtog mobiliseringsordren med begejstring, og ved afrejsen til fronten udspillede der sig også hos den tysksindede slesvigske befolkning i Flensborg jubelscener⁶⁵. Denne begejstring deltes også af den tysksindede nordslesvigske befolkning, og også af nogle ”blakkede”⁶⁶ som f.eks. Claus Eskildsen, lærer på seminariet i Tønder⁶⁷.

Følgerne af mobiliseringsordren for de dansksindede nordslesvigere var, at også de måtte melde sig til de garnisoner, hvor deres regiment hørte hjemme. Den patriotiske begejstring deltes ikke af den dansksindede nordslesvigske befolkning. Således skrev den tyske underofficer M. Pohl fra det 84. Infanterie Regiment, II. Bataillon, 5. Kompani om II. Bataljons afmarch fra Haderslev:

Der Morgen des 8. August war da. Auf dem vorderen Kasernenhofe in Hadersleben stand der II. Batl. angetreten. Viele Menschen standen an der Hecke. Major Weibauer hielt eine kurze Ansprache, dann rückten wir unter klingendem Spiele ab, dem Bahnhof zu. Die Straße war voll von Menschen, aber nur

---

⁶⁰ ”Ban” kalder Maria ”Opbud” (9/6.15).

⁶¹ Nash,14.

⁶² Ibid,21.

⁶³ Ibid,23.

⁶⁴ For socialdemokratiet betød ”Borgfreden” et håb om national anerkendelse og ophævelse af den faktiske isolation i kejserriget (Ziemann, 22).

⁶⁵ Jürgensen,15.

⁶⁶ Nordslesvigere som ikke decideret var dansk- eller tysksindede.

⁶⁷ Eskildsen,11.

vereinzelt schalte ein Hurra oder fiel ein Blumenruß für uns ab. Teilweise waren die Fenster verhängt. Das dänische Element machte sich bemerkbar⁶⁸.

Ikke desto mindre finder man blandt de faldne dansksindede nordslesvigere enkelte ganske unge såkaldte ”Kriegsfreiwillige”, som måske havde meldt sig mere af eventyrlyst end patriotisme⁶⁹.

Trods den ringe begejstring for at deltage i krigen, følte mange dansksindede nordslesvigere, at det var deres pligt at deltage for efter krigen fortsat at kunne bo i Nordslesvig som tyske statsborgere⁷⁰. Den tilbageblevne bondekone kunne risikere konfiskation af gården, med mindre der var indgået en særejepagt⁷¹. Watson peger på, at det kunne dreje sig om ”regional loyalties and coercion”⁷². Der er en række udsagn fra dansksindede nordslesvigske soldater, som støtter dette, således skriver Hans Moos: ”Jeg tror at vores gode retfærdige danske Sag er bedst tjent med, at alle Unge står, hvor Pligten sætter dem”⁷³, og Peter Moos: ”[...] vi skal tage vores Tørn som tyske Soldater, for at vi ikke skal tabe Retten til vor Hjemstavn”⁷⁴.

Sådanne overvejelser har de dansksindede nordslesvigere sikkert gjort sig, og det var i overensstemmelse med H. P. Hanssens⁷⁵ officielle linje⁷⁶. Det ser også ud til, at de indkaldte fulgte denne parole, idet der i året 1914 ikke er registreret desertører fra Nordslesvig. Senere deserterede i løbet af krigen ca. 2500 nordslesvigske mænd⁷⁷.

Hermann Cron⁷⁸ skrev i sin bog, at der især på Østfronten i løbet af krigen skete så mange ændringer i hærens sammensætning, at det kunne fylde lige så meget som bibelen at beskrive disse ændringer. Derfor er der selv i hans bog kun plads til de store sammenhænge. På Østfronten var forholdene langt mere komplicerede end på Vestfronten, bl.a. fordi tyske og østrig-ungarske hærenheder hurtigt blev blandet. Endvidere var der hyppig udveksling af soldater mellem de forskellige frontafsnit på Østfronten og også mellem Øst- og Vestfront, afhængig af hvor det brændte på. Regimenterne blev ofte delt, så de yngre årgange blev sendt til Vestfronten, og regimenterne i øst blev fyldt op af tilbageblevne soldater fra andre regimente eller ”Ersatz”-

---

⁶⁸ Hülsemann,5.

⁶⁹ Faldne sønderjyder.

⁷⁰ Nielsen,23.

⁷¹ Sørensen 2006,139.

⁷² Watson 2011,1.

⁷³ Bergholt,14.

⁷⁴ LAA privatarkiv 532. Moos, Peter, Breve 1914-1916. Frankrig 3/12.15.

⁷⁵ H. P. Hanssen stammede fra en dansksindet bondeslægt fra Sundeved, var ejer og udgiver af ”Heimdal” og rigsdagsmand.

⁷⁶ Hanssen 1924,111.

⁷⁷ Sørensen 2006,125.

⁷⁸ S.43.

tropper, som kom til fra Tyskland og dermed også fra Nordslesvig. Dette scenarium udspillede sig også for de dansksindede nordslesvigske mænd.

Denne kompleksitet afspejler sig tydeligt i antallet af regimente, hvor de dansksindede nordslesvigere gjorde tjeneste. De gjorde på Østfronten tjeneste i flere end 234 forskellige regimente. En nøjagtig beskrivelse af, i hvilke regimente de dansksindede nordslesvigere gjorde tjeneste findes ikke, men ud fra databasen over faldne sønderjyder i 1. verdenskrig, hvor deres regimentstilhør er anført, kan minimumstallet 234 udledes.

Ud fra denne tabsliste fremgår det, at der var en række regimente, hvor der var en ophobning af dansksindede nordslesvigske soldater på Østfronten. Det drejer sig om 31. Infanterie Regiment (22)⁷⁹, 31. Landwehr Infanterie Regiment (8), 59. Infanterie Regiment (23), 64. Reserve Infanterie Regiment (12), 84. Infanterie Regiment (108), 84. Landwehr Infanterie Regiment (33), 128. Infanterie Regiment (13), 146. Infanterie Regiment (13) og 207. Infanterie Regiment (12). De anførte tabstal må anses for minimumstal, da der i databasen over faldne sønderjyder i 1. verdenskrig er ca. 250 faldne på Østfronten, hvis regimentstilhør ikke har kunnet findes.

Ud fra den dansksindede nordslesvigers tilhør til et regimentet, dødsdatoen og stedet for kampen, hvor han mistede livet, er det muligt at identificere det frontafsnit og tidspunktet, hvor den enkelte kæmpede. En udtømmende beskrivelse af, hvor alle de dansksindede nordslesvigere deltog, er næppe overkommelig og ligger uden for dette arbejdes intention. Her er det, som det ses ovenfor, begrænset til de enkeltpersoner, som det foreliggende arbejde handler om.

8. Mestringsstrategier blandt de dansksindede frontsoldater og blandt hustruerne og mødrene

8.1. Baggrundsmaterialet

Baggrundsmaterialet, hvortil der i analysen af og til vil blive refereret, omfatter publicerede dagbøger og breve fra og til Østfronten, enkelte dagbøger og brevsamlinger fra Vestfronten, hvor det findes relevant⁸⁰, samt Christensens analyse af i alt 224 brevsamlinger fra og til Vestfronten⁸¹.

Publicerede og upublicerede brevsamlinger findes i Rigsarkivet, i Landsarkivet i Aabenraa (LAA) samt i lokale sønderjyske arkiver bl.a. Historisk Arkiv for Haderslev Kommune (HAHK) og i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (DCBIB). Fra disse arkiver foreligger der en del

---

⁷⁹ Tallene i parentes angiver antallet af dansksindede nordslesvigere, som mistede livet i det anførte regiment.

⁸⁰ Jensen 1998.

⁸¹ 2009.

offentliggjorte breve fra dansksindede nordslesvigere på Østfronten⁸², offentliggjorte breve fra både Vest- og Østfront⁸³, dagbøger⁸⁴ og erindringer⁸⁵ fra Østfronten. Nogle breve og dagbøger er tilgængelige elektronisk på www.verdenskrig.dk. Endelig findes der litterære værker om dansksindede nordslesvigere på Østfronten⁸⁶ baseret på breve og dagbøger. Upublicerede brevsamlinger fra Østfronten befinder sig fortsat i privat eje eller i arkiver⁸⁷, og nye dukker med mellemrum op. I de fleste tilfælde er det overvejende breve fra fronten, der er bevaret. Breve fra hjemmet til fronten er som regel fåtallige og sparsomme af omfang.

Blandt omfattende brevsamlinger fra og til Østfronten er allerede nævnt brevvekslingerne mellem Hans og Sofie⁸⁸ og mellem Jacob og Ella⁸⁹.

Medens der kan tillægges breve og dagbøger en vis sandhedsværdi som primære kilder, om end de kan være influeret af forskellige forhold, som militær censur og egencensur, gælder dette i mindre grad de publicerede erindringer og litterære værker, som kan være farvet af efterfølgende erfaret viden om begivenhederne eller forfatterens udvælgelse.

En gennemgang af nogle af disse breve viser, at der er en række fælles temaer, som optager de dansksindede nordslesvigske soldater. Af disse breve udmærker især brevene fra Iver Henningsen⁹⁰, Mathias Mygind⁹¹, Hans og Jacob sig ved deres detailrigdom, som var et resultat af deres gode iagttagelsesevne og gode sproglige fremstillingsevne.

9. Soldaternes og hjemmefrontens psykologiske mestringsstrategier

9.1. Brevkorrespondancen og pakkerne

---

⁸² Camprath www.verdenskrig.dk; Eskildsen 1929; Henningsen www.verdenskrig.dk; Michelsen LAA nr.511 og nr. 1132; Mygind LAA 1.1970.SK; Skar 1931.

⁸³ Hornbech 1917; Nielsen 1915; Ottesen 1917; Skar 1931.

⁸⁴ Brodersen LAA; Knust www.verdenskrig.dk; Mygind LAA 1.1970.SK; Møller www.verdenskrig.dk; Nissen www.verdenskrig.dk; Skar 1931.

⁸⁵ DSK årbøger.

⁸⁶ Kreutzmann 1999.

⁸⁷ Busk HAHK, A 8033; Hansen, E. og J. (P.Andersen. Privateje); Nielsen, J. og W. (V. Horten. Privateje).

⁸⁸ Wemmelund 2000.

⁸⁹ Erlenbach 2010.

⁹⁰ Iver Henningsen, 40 år, var af profession maler, havde været på valsen i Tyskland og Schweiz, blev indkaldt i begyndelsen af 1915 og var sanitetssoldat på Østfronten indtil 1916, da han blev overflyttet til Vestfronten.

⁹¹ Mathias Mygind blev 38 år netop den dag, hvor mobiliseringsordren kom. Han stillede på Haderslev Kaserne 2/8.14. Han tilhørte II. Bataljon i Landwehr-Infanterie Regiment 84 og var i kompagni 7. Netop den bataljon som underofficer M. Pohl omtaler (Hülsemann, 5). Han trådte straks i aktiv tjeneste og havde indtil den 7/11. forskellig vagttjeneste i Slesvig, da han blev sendt til Østpreussen. I Darkehmen, hvor også Friedrich kæmpede, begyndte han sin dagbog, som han med enkelte afbrydelser fortsatte, indtil han faldt i Skidel den 10/9.15 efter at have deltaget i kampen om Grodno i russisk Polen.

Der er ikke tvivl om, at for frontsoldaten og hustruen⁹² i hjemmet var brevkorrespondancen (Henningsen 30/8.15) og pakkerne (Henningsen 10/10.15) det væsentligste element til, at de kunne udholde adskillelsen og mestre krigens udfordringer⁹³. Det var det, som forbandt fronten med hjemmet.

Ingeborg opfattede brevene som en slags dagbog (7/5.17) og skrev senere: ”Brevvekslingen er dog lidt af et Samvær” (12/4.18). Ingeborg var klar over, at der savnedes systematik i hendes breve, og at hun skrev, hvad der faldt hende ind, ”det er ligesom jeg får talt med dig, når jeg skriver” (24/9.15)⁹⁴. 3/10.17: ”God Morgen! og til Lykke med Fødselsdagen, kære Kristian⁹⁵. Hvordan har Du det i dag”. ”Jeg skriver bedst, når jeg lader det gå lige fra Tankerne på Papiret, skal jeg først lægge til rette bliver det til intet” (16/6.17). 20/09.18 understregede hun det yderligere: ”Jeg lader Pennen løbe som var det Munden der løb og den kan jo nok tage lidt stærk Fart imellem”.

Brevvekslingen kunne, hvis den var regelmæssig, næsten udvikle sig til en forsinket dialog. Ingeborg skrev detaljeret om alt forefaldende, hvad der skete på teglværket, på marken, i stalden og i huset. 4/11.15: ”Jeg har fodret Menneskene, Svinene og Hestene. Nu er min Aftensyssel til side, så vil jeg have en Passiar med min Rekrut”.

Ingeborg berettede også detaljeret om vejret, om det, der skete i omegnen blandt familie og venner, om sine hyppige besøg hos disse, om de hyppige besøg og overnatninger på Cathrinesminde af Christians søstre og brødre, deres kærester og hans familie, som jo også var Ingeborgs familie, og om de utallige fødselsdagsfester for voksne såvel som børn i den store familie. Lidt selverkendelse havde hun dog, idet hun 27/10.17 skrev: ”Du ser min Tid er stærkt optaget af Udflugter”.

---

⁹² I det følgende vil samlebegrebet hustruer af og til også omfatte Ingeborg, der dog var husbestyrerinde.

⁹³ Christensen 2009,357.

⁹⁴ I de citerede uddrag af brevene, hvor originalen foreligger, er stavemåden og tegnsætningen bevaret. I Ingeborgs breve er der den ejendommelighed, at hun konsekvent skrev ”å” i stedet for det dengang autoriserede danske ”aa”, men når hun benyttede det store bogstav skrev ”Aa”. Det hænger formentlig sammen med, at hun havde været på en højskole, hvor det skandinaviske islæt var dominerende. Når Friedrich og moderens breve citeres, er det tyske sprog bevaret, selv om de foreliggende breve ikke er originale, men transskriberede fra gotisk. Gotisk var også skrivemåden i de nordslesvigske skoler, og når Jens og Marias søn Rasmus skrev til sin far, anvendte han gotisk skrift. Hos Jens ses, at han i sine breve anvendte enkelte gotiske bogstaver. Tegnsætningen var ofte lidt tilfældig, men det hænger formentlig sammen med det forhold, som Ziemann skriver om korrespondancen i Bayern: ”[...] dass die häufig völliig fehlende Interpunktion deutet darauf hin, dass es sich bei den Briefen um eine Art verschriftlicher mündlicher Rede handelt, die dem spontanen Fluss der Gedanken folgten” (Ziemann 1997,32). I brevene er der også ofte anvendt specielle nordslesvigske ord, som ikke vil blive ”oversat”.

⁹⁵ Selv om Christian er Christians fødenavn, skrev Ingeborg konsekvent i sine breve Kristian, og Christian underskrev sig med Kristian, som i det følgende vil blive anvendt i brevsammenhæng.

Både for hustruen derhjemme og soldaten ved fronten var brevene kærkomne. På den måde kunne de holde sig orienteret om hinandens liv; hustruen kunne følge med i, hvor manden var, hvad han foretog sig osv., og manden kunne følge med i, hvad der foregik i hjemmet. Ingeborg 1/1.16: ”Jeg ved ikke om jeg flere gange skriver det samme, men det gør vel heller ikke noget. Jeg kan også høre de andre har skrevet om samme ting som jeg, men bedre mange gange end aldrig”.

Christian 29/8.16 om dette tema:

Du skrev i dit forrige Brev om Du skrev for tit? nej Du, jeg er som Du ved glad for hvert Brev jeg faar. Livet vi lever er som i Slægt med Fangernes, Friheden er taget fra os og Dagene tomme og gaar i grov Ensformighed, så gør det godt at mærke, at man ikke er glemt, at der er nogen hjemme, der tænker paa én imellem, og derfor er Breve kærkomne; jeg har igennem dem så godt kunnet følge med jer derhjemme.

Også Jens var enig 5/7.15: ”Det er jo det eneste der interesserer vi hernede i den fremmede Verden”.

Gennem hele deres korrespondance blev brevene fra Ingeborg og Maria som regel indledt med en detaljeret omtale af de breve, de havde modtaget, og en omtale af de pakker, de havde sendt. Brevene blev kommenteret og eventuelle spørgsmål og ønsker besvaret og imødekommet. Denne konstante udveksling af informationer bragte nærhed i forholdet mellem front og hjem. Var de bekendt med, at familie og venner havde sendt breve og pakker, så blev også de kommenteret. Af og til handlede brevene næsten udelukkende om breve og pakker. Christian og Jens kontrollerede, om pakkerne ankom. I Christians dagbog var der et minutiøst regnskab over pakkerne, deres ankomstdato og indhold. Besked herom sendte han af og til hjem til Ingeborg (I 14/7.17).

Både Ingeborg og Maria forventede, at der regelmæssigt helst dagligt kom brev fra fronten men i hvert fald flere gange om ugen, for de skrev stort set hver dag. Af og til var der ikke meget at skrive om, hvis brevskriveren som Ingeborg ikke bare lod munden løbe, og ustandseligt var på farten eller havde gæster. Maria 10/6.15: ”Jeg synes ikke det er rigtig naar jeg ikke faar skrevet lidt hver Dag, til dig du gode kære Mand, skønt jeg næsten ingenting hved at skrive idag. Her passerer jo ikke meget. Vi gaar jo roligt og stille herhjemme hver Dag”.

Der opstod bekymring, når brevene udeblev. 24/2.15 skrev Friedrichs mor: ”Wo befindest Du Dich oben in Ostpreußen oder in Polen? Oder wisst Ihr es selber wohl nicht”. Få dage senere var Friedrich faldet.

Til trods for at Jens ikke løb nogen større risiko, var Maria urolig (17/6.15). Hun havde ikke fået brev i 14 dage. Efter at hun havde fået brev 27/6.15: ”Man er jo altid slem til at tro det værste kære Jens, og vi har været saa frygtelig urolig”.

19/8.17 var der fra Ingeborg beklagelse over, at der gik så mange dage mellem brevene fra Christian: ”I Beretningerne står der om forøget Ildvirksomhed ved Baranovitchi [...] man føler sig så magtesløs, vi kan kun vente og håbe på de bedste Efterretninger”, og 20/8.17 fortsatte hun: ”Det gør mig urolig. At tale om min Ængstelse til andre er overflødig enten kan de eller vil de ikke forstå det”.

Fra både Ingeborg og Maria kom der bebrejdelser over indholdet i brevene, i fald det ikke levede op til deres forventninger. Maria 24/6.15 som svar på et brev fra Jens: ”[...] langt mindre om Du længes efter vi derhjemme. For det er da rart at vide, at Du længtes lidt efter vi herhjemme”.

Længslen hjem var et gennemgående tema i alle soldaters breve (Mygind 26/2.15). Et billede af hustruen og børnene var meget velkommen (J 31/7.15). 10/6.15 skrev Maria ca. en uge efter at Jens var rejst efter en orlov:

[...] Jeg kunde græde naar jeg tænker paa hvor længe det varer før du ser Dine smaa Børn igen hvorlænge skal vi dog blive hved at gaa her alene. Men jeg gør det vel sværere for Dig, naar jeg skriver saaledes, og det var jo ikke Meningen, men jeg længes saa forfærdelig efter Dig kære, saa jeg synes ikke jeg kan holde det ud. Jeg kan ikke komme i Gang igen kære Jens [...].

Om sin længsel skrev Maria igen 12/7.15:

Nu sidder jeg hved dit Skrivebord og skriver til Dig, dit Billede staar her foran mig, det er som om Du ser paa mig. Jeg kysser saa tidt det kære kære Ansigt, Du ved jo nok jeg er af dem der er lidt kærlig anlagte. Og, kære Jens, var Du blot her saa Du kunde tage din Kone og Børn i dine Arme, og saa blive hos os igen. Jeg længes i dag saa forfærdelig efter Dig, men vi deler jo Skæbne med mange andre. Og mange har det jo meget værre.

Længslen efter Christian kom også ofte til udtryk i brevene fra Ingeborg, 14/5.16: ”Når jeg ser andre glade bliver Savnet bagefter endnu sværere, jeg synes så, at hvis Du var hjemme, så kunde vi have det så godt”. ”Nej der er ingen uden Dig, der ved hvor meget jeg holder af Dig og hvor meget jeg længes” (4/12.16), men også Christian gav udtryk for sine følelser over for Ingeborg 11/12.15: ”Det er godt at vide, naar man saadan er langt fra Hjemmet, at der et Sted langt fra denne Plet, hvor man driver rundt og er rodløs, er et kært Sted hvor man ventes og hvor Du som Menneske tænker paa mig og hvem min Skæbne ikke er ligegyldig det giver en let Tryghedsfølelse”.

I brevene fra fronten var et hovedtema også at berolige hustruen i hjemmet, thi hun blev ofte foruroilig ved at læse om kamphandlinger i aviserne, rygter fra dem, der var hjemme på orlov eller gennem andre soldaters breve. 12/5.15 skrev Jens: ”Men her gaar saa mange Rygter om vor Bataljon men naar vi kommer til Bunds i dem, viser det sig, at alt er Fantasi, saa hvis Du hører noget derhjemme skal Du bare være rolig og stole paa hvad jeg skriver thi jeg skal nok skrive alt som det er”. 26/4.15 fra Momkacz i Ungarn: ”Vi skal bruges til Etappelinie her saa i kan være ganske rolige derhjemme vi ligge 100-150 km bag Fronten saa vi hverken seer eller høre noget til Krigen her”. Og 17/1.16: ”Der er nok Uro nede ved Fronten, saa vi kan straks høre det paa Bilerne her, naar det begynder derude ellers angaar det jo ikke vi”.

Ligesom hustruen gjorde sig sine bekymringer om mandens skæbne ved fronten, således gjorde manden sig også sine bekymringer om forholdene derhjemme, især om børnene. Dengang florerede blandt børn hyppigt difteritis (M 9/1.16), skarlagensfeber og naturligvis de almindelige børnesygdomme, mod hvis komplikationer der ikke var effektive behandlinger. Udbrud af tyfus sås af og til, og i 1918 kom den spanske syge. Både Hans og Jens oplevede et barns død under deres fravær.

Jens havde også bekymringer om sine sønner. Han bebrejdede Rasmus 12/7.15, at han havde badet i en mergelgrav, hvilket han før afrejsen havde forbudt drengene. Jens prøvede at dæmpe stridighederne mellem drengene, til Maria 2/1.16: ”Naar drengene ikke kan enes om, hvem der skal køre, skal de jo trække Lod derom. Ja det har Du ret i, at i har lidt Skænderi hele Tiden men naar det endda blive ved det, saa maa vi jo være godt tilfreds”. Han bekymrede sig også om deres sociale vel 12/1.16: ”Jeg er meget glad for at det er gode Folk du har faaet kære Mor, baade for Dig og Drengene, for dem har det jo meget at betyde om de omgaas gode Folk i den unge Alder”. 5/2.16 var der problemer med Rasmus i skolen, og senere 21/10.16 skrev Jens, at det må ske havde været bedre, om Rasmus var gået i Skovbølling skole, men opfordrede Maria til at få privatundervisning til ham.

Christian skrev også med sine brødre og Hans, Ingeborgs bror, som støttede Ingeborg i den første tid efter Christians indkaldelse. Senere korresponderede han især med Jørgen, sin bror, efter at denne havde overtaget styringen af gården og teglværket ofte til stor fortrydelse for Ingeborg, som følte sig sat uden for. Der foreligger imidlertid kun sparsomt materiale om denne korrespondance. 15/7.18 udtrykte Ingeborg i sit brev til Christian, at hun var skuffet over, at der var brev til Jørgen, men hun havde måttet vente i 3 uger. Også Holger havde fået brev, og hun hørte til sin irritation ikke om, hvad Christian havde skrevet til Jørgen og Holger.

Der var imidlertid akutte situationer, hvor intervallet mellem brevene bevirkede, at den ene i adskillige dage ikke vidste, hvad der skete med den anden. Således skrev Friedrichs mor et langt brev til Friedrich 8/3.15, hvor det så viste sig, at Friedrich var faldet 27/2.15. Moderens reaktion på denne voldsomme oplevelse, kendes ikke, men det var en oplevelse, som mange nordslesvigske mødre og hustruer var udsat for. Nogle mødre gik vitterligt psykisk helt i stå og ønskede slet ikke at tale eller skrive derom, og psykologisk bistand fandtes ikke dengang. Et slående eksempel var, da Marine ved årsskiftet 1914/15 havde mistet to sønner på Vestfronten⁹⁶, da ville hun 6/1.15 slet ikke skrive derom. Hun skrev til Jens, en tredje af sine 10 sønner: ”[...] om Laurits og Peter vil jeg ikke skrive, det er endnu saa smerteligt at de er taget bort fra os; men jeg er sikker paa at de har det godt, og jeg er glad ved at vi har haft dem”. Således kunne Friedrichs mor også have tænkt, da hun også havde den samme stærke tillid til Guds nåde. Heller ikke senere i sin korrespondance med de resterende sønner skrev Marine nogensinde derom, ikke før 9/5.18 da hun mistede endnu en søn, Niels, da skrev hun igen til Jens:

Kære Jens Her sender jeg dig Brevet [om Niels's død] vi modtog, som du vel helst maa sende hjem igen, det er lidt strengt for mig, men jeg maa jo ikke klage, de [tre sønner] er gaaet hjem til Vorherre, vi skal ikke forstaa alt her i Verden, men kun tro at alt sker til vort beste, nu er de hos Jer Fader [faderen døde for et år siden] og sommetider er jeg saa træt af at leve at jeg helst vilde hjem til din Fader og Drengene, men vi maa jo vente Vorherre har sin Tid bestemt Kærlig hilsen din Mor.

Et rystende eksempel på betydningen af den langsomme postgang er begivenhederne omkring Marias svangerskab og fødsel. Maria blev gravid under Jens's orlov (ca. 20/8 – 27/9.15) til stor undren for Jens: ”Jeg synes snart ikke rigtig jeg kan forstaa det for Du havde jo da B .... de sidste Dage da jeg hvad hjemme” (udateret brev fra slutningen af 1915 med påskriften ”privat”). Der foreligger i denne periode iøvrigt ikke breve fra Jens. Denne påskrift forekom flere gange i brevvekslingen i tiden omkring fødslen, fordi børnene som regel læste hans breve.

Fra slutningen af februar 1916 og op til fødslen var Maria syg efter et fald. I hele deres korrespondance er der ikke før 26/2.16 direkte omtale af graviditet og forestående fødsel. I begyndelsen af marts havde Maria hyppige besøg af lægen, og Jens skrev 8/3.16: ”Hvor er det underligt at gaa hernede og ikke ved hvad der times Eder derhjemme”.

Maria havde også hyppige besøg af jordemoderen i løbet af marts måned. 15/3.16: ”Jeg blev meget syg igaard [...]. Vandet er gaaet og Blodet slog løs, og alligevel er Barnet ikke født”. I

---

⁹⁶ Jensen,105.

samme brev gav hun udtryk for muligheden for, at hun skulle dø: ”Bed for mig Du kære, skulde det blive det sidste, saa bed at Gud vil være mig naadig og god, saa gaar alt nok. Jeg ved Du vil sørge godt for Børnene, det er Skatten, jeg efterlader dig, kære Jens”. 17/3.16 skrev Jens et brev, der viser, at han var ganske uvidende om disse begivenheder. 20/3.16 fortalte Maria, at der var født en lille pige, og at der havde været tilløb til, at hun skulle på sygehuset i Haderslev, da modermunden ikke ville åbne sig. Først den 25/3.16 blev Jens vidende om datterens fødsel. Maria 27/3.16: ”Hvor er det kedeligt at det skal vare saa længe før du faar det at vide. Jeg skriver ikke saa meget i Dag, for den lille Pige er ikke rigtig rask”. Den 27/3.16 døde barnet, men først den 2/4.16 fik Jens besked derom.

For Ingeborg og Maria betød det meget at kunne sende pakker til mændene ved fronten. Denne deres næsten daglige tilberedning af mad til soldaten og afsendelse af pakken på posthuset var jo blot en fortsættelse af deres daglige omsorg for manden, før han kom til fronten, og beredte dem stor glæde. Under denne procedure følte de en nærhed til soldaten. Ofte var der behov for pakker, men i andre perioder var madforsyningen ved fronten tilstrækkelig, og antallet af tilsendte pakker både fra hjemmet og fra familie og venner kunne blive for stort. Christian skrev 24/1.16, efter at han havde fået 26 pakker fra Ingeborg og 17 pakker fra andre, i en humoristisk tone: ”Det maa absolut udvikle mine Soldateregenskaber at maatte kæmpe mod en saadan Overmagt. Engang imellem maa jeg ogsaa tilkalde Hjælpetropper; et gode at de altid er temmelig let at faa tilkaldt”. Så måtte han bede om at pausere med alle eller bestemte fødevarer. 29/9.17 skrev Ingeborg: ”Jeg sad lige nu og talte Pakkerne der er sendte til Dig siden Du rejste til Fronten de er nu oppe på 250 det er da lidt”.

For Jens var madforsyningen ved fronten i perioder mere end tilfredsstillende, fra Karpaterne 8/5.15: ”Vi har det storartet her der er den rene Kurophold. Vi lever godt nok, saa Du behøver slet ikke at sende mig Madvarer. Hver otte Dage faar vi 14 Cigarer og 14 Cigarette udleveret, imellem faar vi ogsaa en ½ Liter Viin”. Det var ellers lækre sager, Maria sendte til Jens. 2/1.16 skrev han: ”[...] hvad det en Agerhøne eller en Skovdue jeg ved det ikke rigtig men den smagte godt [...] jeg har nu ikke modtaget mere som den ene med kagerne og den med Anden i har jeg ikke modtaget men heller ikke den med Aalen”. Han fortsatte med at fortælle, at han havde rigeligt: ”Smør har jeg en Masse af, saa det maa Du nok spare lidt ved foreløbig kære Mor. Vi har jo haft Overflod af alt i denne Tid”.

Vægten på pakkerne var begrænset til et pund. 8/12.16 skrev Ingeborg: ”Postvæsenet er meget striks med Vægten på Pakkerne”. To gange havde hun måttet pakke dem om. Det tyske civile postvæsen havde virkelig styr på alle disse milliarder af breve og pakker, som ofte kun var 3-4 dage

undervejs⁹⁷. 4/10.17 kom der en forespørgsel til Ingeborg fra posthuset, om der var sendt pakker i maj måned. Hun skrev: ”Ved Du af nogen Reklamationer af den Grund, eller hvordan kommer dette. Sligt han man da ikke hørt før, der må være Orden i Tingene”.

Der var ofte logistiske problemer med distributionen af pakker og breve fra og til Østfronten, således som detaljeret beskrevet af Schracke⁹⁸, og disse problemer mærkede både Ingeborg og Maria såvel som Jens og Christian, som hyppigt blev flyttet.

Da Christian kom tilbage til fronten fra sin orlov marts-april 1918, blev han sendt til Ukraine. Der var flere ugers venten på transport og dermed forsinkelse, indtil han endelig kom til sit bestemmelsessted, et gods, hvor han skulle forrette vagttjeneste og arbejde med landbrug. I 3 uger hørte Christian ikke nyt hjemmefra (12/5.18). Men postgangen bedredes hurtigt, 31/5.18 kom ”Heimdal” igen regelmæssigt.

Da Christian var faldet til ro i Ukraine, gik pakkerne pludselig den anden vej. 6/8.18 var det Ingeborg, der takkede for pakkerne. I Ukraine var der rigeligt med fødevarer, som Christian kunne købe og i store pakker sende hjem til Ingeborg. 11/7.18 fortalte Christian om en tur til den nærmeste by, hvor kompagniet holdt til, for at hente nogle trækasser, der var store nok til at sende op til 20 pund hjem, sukker, hvedemel, rygevarer, reb og tøj til en bluse til Ingeborg.

Militærets censur oplevedes ikke som generende for brevkorrespondancen. Christian og Jens kunne under hele forløbet skrive på dansk. Maria skrev 8/3.15: ”Dit Brev var ikke aaben, det er da godt I maa skrive dansk”. Jens 12/4.15, at de havde fået besked på, at de ikke måtte skrive hjem om hærens rejseplaner og tilføjede, at det fik de i øvrigt heller ikke noget at vide om. 13/1.16 skrev Maria: ”Dansk Sparekasse vilde ikke have vore Penge, de havde ingen Brug for dem, saa satte din Fader dem ind i Haderslev Bank. Det er vel ogsaa sikker *for saa vidt at tyske Penge har Værdi* (streget over af censuren)”.

20/9.16 skrev Ingeborg: ”Nu skal Brevene sendes åbne”. Ingeborg fandt en udvej og sendte ofte brev fra Flensborg (16/6.17), så skulle det ikke sendes åbent og var kun 3 dage undervejs. Hun benyttede enhver mulig lejlighed til at lade familie eller venner tage breve med til Flensborg. De blev så stemplet ”Zur Zeit Flensburg” (11/11.17). Om censuren skrev Ingeborg: ”Du har Ret det indvirker meget på Skriveriet når man skal indlevere dem åbent”.

9.2. Håbet om orlov og oplevelsen af orlovsdagene

---

⁹⁷ Schracke 1921.

⁹⁸ S. 115-131.

Orloven var for både soldaten og hustruen vigtig for at kunne holde modet oppe⁹⁹. Tankerne om orlov optog konstant dem begge, og i næsten hvert brev var der overvejelser over orlov. Brevet fra Christian 5/9.16 handlede kun om orlov. De overvejede i fællesskab, hvornår der skulle søges, hvorledes man skulle formulere ansøgningen, og hvem man skulle indgive den til. Det var der tilsyneladende ikke faste regler for, så det blev ofte en kompliceret sag og et frustrerende forløb, både for hustruen og soldaten. Hustruen måtte ofte løbe rundt til forskellige autoriteter. 30/7.15 skrev Maria:

Jeg har en god Ansøgning af sted. Skytt¹⁰⁰ har skrevet den. Hvis den ikke kan skaffe Dig hjem, saa er der vist ikke noget at gøre. Thaysen¹⁰¹ sagde ogsaa, at den var god og han vilde godt godkende den, men gaa selv til Landraaden¹⁰² med den sagde han. Det var jeg saa kære Jens. Han sagde, han vilde forsøge men megen Orlov giver det ikke der. Dermed maatte jeg jo saa lade mig nøje. Cathrine Kehlet talte jeg med hendes Ansøgning var kommen tilbage som abgelehnt. Men den var indgivet til Kompagniet, min er sendt til Generalkommandoen.

Christian gav ofte Ingeborg anvisninger på, hvorledes ansøgningen skulle udformes, hvilket var almindeligt for soldaterne (Mygind 13/3.15). Ingeborg havde ofte hjælp til udformningen af ansøgningen af Christians brødre. Motiveringen for ansøgningen var ofte, at orlov var nødvendig af hensyn til bedriften i såtid og høsttid, og at soldaten skulle tage sig af de økonomiske forhold. Et eksempel på en sådan orlovsansøgning refererede Ingeborg til Christian 4/3.16:

Anmodning om Orlov til forårsarbejdet til Landstormmand Hollensen

N. Kom III Bataillon

Landwehr Infanterie Regiment 84

I Østen

Undertegnede Husholderske hos Landstormmand Hollensen, teglværksejer og landmand i Mølmark beder om Orlov af følgende Grunde:

- 1) for at udføre forårsarbejde på sit Landbrug på 14 ha
- 2) for at arrangere aflevering af mursten fra sit Teglværk. Hollensen har ca 1 100 000 Sten på Lager, og de kan ikke leveres fordi Broen ved Højvande er blevet beskadiget. Brohovedet skal fornys og det kræver Ejerens Tilstedeværelse. Der er ingen mandlig Arbejdskraft til Stede på Virksomheden. Jeg beder derfor ærbødigst at bevillige Orlov til Hollensen fra 1. April og 4-6 Uger frem.

---

⁹⁹ Christensen 2009,364.

¹⁰⁰ En nabogårdmand.

¹⁰¹ Thaysen, der boede i Sillerup, var amtsforstander, en slags sognefoged (Schultz 1996,220).

¹⁰² Landråden (amtmanden) over Haderslev Kreds hed von Löw. Befolkningen i Haderslev Kreds var forholdsmæssig heldig med deres landråd. I andre egne af Nordslesvig, især i Sønderborg Kreds, måtte befolkningen leve under et styre, som i langt højere grad var præget af vilkårlighed og magtbrynde (Schultz 1996,220).

Ærbødigst Ingeborg Andresen

Med denne ansøgning havde Ingeborg åbenbart succes, idet Christian var hjemme på orlov i 3 uger i april 1916.

For den tyske regering var det principielt vigtigt at lade soldaterne fra landet komme hjem på travle tidspunkter, da en tilstrækkelig fødevareproduktion var nødvendig både for hæren og civilbefolkningen. I virkeligheden var det den utilstrækkelige fødevareforsyning, der i det lange løb var med til at knække både soldaternes og hjemmefrontens vilje til fortsat krig¹⁰³.

Den regelmæssige orlov, som landmændene som regel fik, gav imidlertid ofte anledning til mislyd blandt soldaterne fra byerne, som følte sig forfordelt.

At det for kvinderne betød meget, at mændene fik orlov, kan ses af Jens's brev fra 11/4.15 fra Altona, hvori han berettede, at en gruppe nordslesvigske hustruer fra Haderslevvegnen var rejst til Berlin for sammen med H. P. Hanssen at overtale kejserinden til at sørge for, at mændene fik orlov. Selv om det ikke lykkedes at træffe kejserinden personligt, lykkedes det dem alligevel at få succes med deres forehavende. Om denne episode beretter H. P. Hanssen også i sine erindringer¹⁰⁴. Jens fik ikke orlov, måske fordi Maria ikke var med på denne tur (22/4.15).

Orlovsdagene gik imidlertid alt for hurtigt, som Ingeborg skrev 14/4.18: "Orlovsdagene går, først med at komme til rette og så med Uro for Afrejsen, det er svært at komme i det rigtige gamle Hjørne før Afrejsen igen er der". Maria gav udtryk for den samme tanke 23/1.16: "[...] nu lider Tiden da vel også at vi kunde begynde at tænke derpaa kære Jens. Men naar der saa bare ikke stod en Afsked bagved, som en Dæmper paa Glæden".

Når alt syntes at være gået i orden, kunne der pludseligt indtræde orlovsspærre eller andre forhindringer, og forhindringer kom der ofte. 12/10.17 skulle Christian med et "Feldarbeiterzug", som kørte en gang om måneden, men som pludseligt var blevet aflyst.

Følgende forløb viser, hvor omstændeligt og frustrerende det kunne være, og hvilke anstrengelser, det krævedes, for at det kunne lykkes, og så i sidste øjeblik kunne det alligevel gå skævt. I Marias brev fra den 1/1.16 fornemmer man hendes rådvildhed:

Thaysen har telefoneret om Ansøgningen. Landraaden har meget varmt anbefalet den og nu var det jo hvad han skulde gøre. Han spurgte mig, om det var nødvendig. Ja, det var sagde jeg. Vilde De ikke hellere have Deres Mand hjem i Foraaret. Jeg sagde, om Du saa ikke kunde komme igen. Det var han bange for, Du ikke kunde. [...] Blot jeg kunde spørge Dig, hvad Du synes, kære Jens. [...] Hvad skal

---

¹⁰³ Watson 2008,127.

¹⁰⁴ Hanssen 1924,114.

jeg gøre, jeg kan ikke sige, jeg hellere vil vente, jeg kan ikke sige nej til at faa Dig hjem, selv om det er det klogeste.

Den efterfølgende korrespondance mellem Jens og Maria handlede næsten udelukkende om problemerne omkring denne orlov og muligheden for at få en senere orlov, idet Maria var gravid og forventede at føde omkring 1/4.16, således som det antydes i ovenstående brev. Der var i deres korrespondance aldrig direkte omtale af Marias graviditet, ikke før fødslen var ved at udvikle sig til en katastrofe. I et langt brev dagen efter 2/1.16 fortsatte hendes rådvildhed.

6/1.16 kunne Jens så svare på brevet fra 1/1.16: ”Ja, tænkte jeg det ikke nok at Ansøgningen ogsaa skulde sendes til Thaysen naar den dog var kendt af Landraaden skulde man ellers synes det [?] tilstækkeligt, [...] og der kan jo passere meget i de tre fire Maaneder”. Også i dette brev blev det antydet, at det kunne forventes, at Maria ville nedkomme om 3 til 4 måneder.

Orloven til Jens blev afslået. Maria 10/1.16: ”Jeg synes jeg er glad for, at vi har Orloven til gode. Jeg river altid af Almanakken og er glad for hver dag der er gaaet”. Gennem hele denne orlovsansøgningsprocedure var det alene gennem antydninger og forblommede vendinger som ”Jeg river altid af Almanakken”, at det, problemerne omkring orlovsansøgningerne drejede sig om, var den forestående fødsel, som Maria konsekvent i sine breve kaldte sygdom. Det er måske forståeligt, at Jens ikke skrev om graviditet og fødsel i sine breve, da børnene læste hans breve, og dog. Alle selv børnene måtte jo have kunnet se, at Maria var gravid. Man undrer sig over, om Maria da slet ikke talte med børnene om den forestående glædelige begivenhed.

15/1.15 skrev Maria igen om orloven. Hun skrev, at Jens nu vidste, at Thaysen ikke anbefalede ansøgningen, men trøstede sig så med, at han havde den til gode. ”Tiden gaar jo da og naar jeg bliver syg, saa skal Du nok faa Orlov”. Nu begyndte Maria at overveje, hvorledes de skulle få fat i Jens, når fødslen indtrådte: ”Jeg tænkte, at hvis der saa blev sendt en Telegram, at du saa kunde faa Orlov, eller skal der gives en Ansøgning ogsaa. Karl Christensen fra Fjelstrup fik slet ikke den Telegram de sendte, hverken da hans Barn blev født, eller den anden døde”.

Åbenbart var telegrammerne usikre kommunikationsmidler. Maria skrev 19/1.19 i et trøstende brev til Jens, at Thaysen ville hjælpe hende med en senere ansøgning og gav udtryk for sin opfattelse af kompetanceforholdet mellem amtsforstanderen og landråden: ”Det siges at Amtsvorstanderens Ord gælder mere end Landraadens, da han er mere kendt med Forholdene, og Landraaden retter sig meget efter Amtsvorstanderen”.

De mere eller mindre regelmæssige orlov var trods alt med til at holde modet oppe hos ægtefolkene, men en forventet orlov blev ofte som ovenfor beskrevet udskudt eller helt sløjft, f.eks. når der kom orlovsspærre (I 24/3.17). Af og til blev soldaten pludselig under sin orlov kaldt tilbage til sit regiment. På længere sigt var problemerne omkring orlov og orlovsansøgning med til at nedbryde soldaternes accept af krigsdeltagelse.

4/10.16 skrev Jens en lang taknemlighedsskrivelse for den orlov, han lige havde oplevet, men 3/12.16 var Jens vred over, at han ikke fik orlov, sur over alle forhold inklusive maden ”det rene sjip sjap”, vred på alle dem, der havde haft med ansøgningen at gøre o.s.v. Det hang sammen med, som han skrev, at det nu var tredje jul, familien måtte undvære ham og tilføjede: ” Ja hvem ved -. Ja man tør næsten ikke tænke derpaa”, og det havde ikke hjulpet, at der var sendt æbler til Feldweblens familie i Hamborg, en bestikkelsespraksis som Jens af og til anvendte. ”Ja, der er meget som gære i mine Tanker, som jeg ikke vil skrive om”. Er heller ikke tilfreds med sin Gud, ”Kunde jeg bare i Stilhed ymyget mig for Gud og bedt til han at det er bedst saadan, men jeg synes ogsaa over for Gud er jeg ved at blive mere sløj og det er jeg mest bange for af alt”.

Ingeborg skrev 30/1.17 om sin resignation over disse forhold: ”Denne Krigstid består i at vente og blive skuffet”.

Man fornemmer ikke, at de dansksindede nordslesvigeres nærhed til den danske grænse i almindelighed var et problem for at kunne få orlov, således som Watson¹⁰⁵ skriver om forholdene i Elsass-Lothringen og dele af tysk Polen, men ved slutningen af krigen blev bekymringen i hærledelsen for desertation åbenbart større, idet Christian, da han søgte orlov 14/1.18, skrev: ”Tillige skal jeg først fremskaffe en Erklæring fra Landraaden, at jeg ikke er flugtfordægtig, det er bekendtgjort at alle der søger Orlov til Grænseegnen skal skaffe en Erklæring”. På det tidspunkt var der netop et stigende antal desertører i Nordslesvig.

Forløbet af en hjemmeorlov fremgår hverken af breve eller dagbogsnotater, men følger i form af en graviditet fik en orlov dog for Maria.

9.3. Bevarelse af den nordslesvigske identitet

Dette ønske kom til udtryk i en stærk følelse af samhørighed med andre dansksindede nordslesvigerer både blandt soldaterne ved fronten og på hjemmefronten. Denne samhørighed om en fælles identitet og skæbne var med til, at de kunne mestre krigens udfordringer.

---

¹⁰⁵ 2011,15.

Var der en hilsen i et brev fra en bekendt eller ven derhjemme, glædede det soldaten. ”Tak for Hilsen som Eriksen sendte” (J 2/1.16). Ved fronten betød selv et flygtigt møde med andre dansksindede nordslesvigere opmuntring. 25/08.17 skrev Christian: ”Nu fik jeg lige et dansk god Aften fra en Kammerat, der gik forbi, han er fra Dybbøl”.

Jens havde ofte mulighed for at mødes med bekendte, ”Nu vil jeg hen og have en lille passiar med Zachariassen” (17/2.16). Zachariassen, hvis hustru Maria lejlighedsvis traf, var også gårdejer i Kaptrup.

Da Christian kom til Ukraine (4/6.18) glædede han sig over, at der var en landsmand, Andreas Bøgen, fra Nyhus ved Tønder på det samme sted. Også Andreas Bøgen beretter om sit samvær med Christian, idet han i sine erindringer¹⁰⁶ skrev: ”Kort Tid efter blev der søgt ti, som det hed, paalidelige mænd som Vagtmandskab paa Godset ”Golosoška”, [...] Nu afdøde Teglværksejer Chr. Hollensen fra Broagerland og jeg var blandt de ti udvalgte”.

Var der andre dansksindede nordslesvigere i delingen, kompagniet eller bataljonen, gav fælles sprog, danske sange, salmer og samtale om hjemegnen en følelse af fælles identitet¹⁰⁷. Vigtigt var det for dem at kunne tale dansk eller rettere sagt den nordslesvigske dialekt. 17/5.16 skrev Christian: ”Vor Gruffefører er fra Sønderborg. Han hedder Lange med ham kan jeg tale dansk om hjemlige Forhold”. 3/6.16 var Lange på orlov og havde hilsen med til Cathrinesminde. 21/6.16 kunne Christian så skrive til Ingeborg: ”Min Gruffefører kom for et par Dage siden igen, og han havde jo gennem Holger [der boede i Sønderborg] Hilsen med til mig”.

Almindeligvis blev det accepteret, at der blandt de dansksindede nordslesvigske soldater blev talt dansk. Det gjaldt ikke alle mindretals soldater, som tidligere beskrevet. Alle mindretal i Tyskland havde siden slutningen af 70-erne haft obligatorisk tysk skolegang, men havde til trods for dette bevaret deres modersmål. Af og til opstod der dog surhed blandt deres tyske kammerater, som beklagede sig over, at de ikke kunne forstå, hvad der blev talt om.

Det påvirkede den dansksindede soldat, når en bekendt eller en landsmand var faldet. 28/8.15 medens Christian stadig var i ”Lockstedt Lager”, omtalte han en falden nordslesviger: ”Det er værst for den stakkels Familie nu bliver det da den rene Elendighed. En hjælp er Pengene de faar fra Kompagniet”. 6/6.16 skrev han om Hans Moos, der var faldet. Ligesom Ingeborg berørte det ham dybt, og han tilføjede: ”Hvornår skal denne vanvittige Øslen med Menneskeliv faa en Ende”. 26/8.16 skrev Christian: ”Efter Bladene har vor Egn i de senere Kampe i Frankrig igen tabt mange Folk, der er i Aviserne Dødsannoncer fra Egnen. Jeg saa at Chresten Andresen fra Ullerup ogsaa er

---

¹⁰⁶ DSK 1952,121.

¹⁰⁷ Christensen 2009,145.

savnet. Kan der være haab om, at han er kommet i Fangenskab”. Det er den samme unge dansksindede Kresten Andresen, som var højagtet på egnen, hvis breve ofte citeres i Chistensens bog¹⁰⁸, og som Christensen har udgivet¹⁰⁹. Han var imidlertid faldet.

For de dansksindede nordslesvigere på Østfronten var det, som på Vestfronten, ikke usædvanligt, at de i perioder var sammen med andre fra Nordslesvig, mange tilhørte jo det samme regiment. 8/10.15 fortalte Jens: ”M. Jørg. stod Post hos Graf Bottmer saa han havde kapret nogle Rundstykker, som han, L Andersen og jeg smagte med Spegepølse på”, der i øvrigt lige var ankommet i en pakke fra Maria. At fejre højtider sammen kunne bøde på savnet af familien. 1/1.16: ”Nytaarsaftensmaden spiste jeg hos M Viuff vi købte en lille Svinesteg, og saa gjorde Værten som han bor hos den i stand [...] saa sad vi i M Viuffs Kammer og spidste, og sang nogle Salmer”. 9/1.16 skrev Jens: ”Jeg har Stue sammen med 11 Nordslesvigere deriblandt A. Jørgensen fra Sillerup og M. Holm fra Kokjær de andre kender Du ikke”.

I vinteren 1916 gennemførtes der rokering af soldaterne på Østfronten, de tre ældre årgange født 69-70-71 og felttjenstedygtige blev sendt til Tyskland. Blandt disse mænd, som Maria kendte, var Gadeberg, Kehlet, Viuff, Zachariassen, Kylling og Møller fra Haderslevvegnen. Jens 19/1.16: ”Det blive lidt trist den Dag de rejser” og videre den 19/3.16:

De som fyldte 43 inden 1. februar kommer med til Tyskland. M fyldte det jo ikke inden i juni eller juli, jeg vilde jo helst at han blev her, men dog kan jeg godt unde ham at han kom til Tyskland, han har været flink imod mig i den Tid vi har været sammen. Saa det vil blive et Savn i Førstningen, da vi nu er vant til at faa en lille Passiar hver dag, og der er ingen andre jeg sætter saa stor Pris paa at tale med, undtagen Kylling og han bor jo endnu lidt længere borte, saa vi har ikke saa god Lejlighed til at tales. De havde altid Hjemstavnen i Tankerne.

I hjemmene i Nordslesvig var omgangskredsen dansksindet, og sproget, det talte og læste - aviser og litteratur - samt mødet med den hjemlige kultur var dansk. For hustruen derhjemme gav sammenholdet og kommunikationen med andre dansksindede, det være sig familie, venner og naboer, trøst og opmuntring til at mestre adskillelsens udfordringer. For Ingeborg var det at have venner og en stor familie af stor betydning for at kunne holde adskillelsen fra Christian ud. 7/10.17 skrev hun: ”Hvor er det dejligt at have Venner at tænke på som kan gøre én glad og som jeg håber selv at kunde glæde. Fattig er den som ingen Venner og intet Hjem har og dermed intet at glædes mod”.

---

¹⁰⁸ 2009.

¹⁰⁹ 2012.

Der udviklede sig hjælpsomhed blandt de dansksindede nordslesvigske soldater ved fronten og mellem de socialt ligestillede på hjemmefronten. Der var i de kredse, hvor Ingeborg og Maria bevægede sig, imidlertid stor afstand til de socialt lavere lag, til håndværkerne, husmændene, landbrugsmedhjælpere og arbejderstanden. Dette syntes ikke at ændre sig gennem årene under 1. verdenskrig. Også for gårdmændene ved fronten var det vigtigt at opfordre til at opretholde standsforskellene. Jens 22/1.16: ”Det er jo godt Forvalteren er flink. K. Viuff syntes rigtignok ikke om som han blev siddende inde hos Eder hele Tiden”.

Ingeborg omtalte ofte nogle koner, unavngivne kvinder gift med indkaldte teglværksarbejdere. Christian støttede dem under krigen, og de blev derfor af og til bedt om at hjælpe Ingeborg. De blev imidlertid omtalt i en nedladende og ofte forarget tone, således (20/2.16): ”I Dag har vi hentet Briketter til Konerne, de bor frit og de får Mælken billig, de har jo Skoven tæt ved, hvor de kan samle. Det er også kun Karls Kone som trænger, men hun gider ikke gå i Skoven”. Maria tog tydeligvis afstand til røgterfamilier med deres mange børn. Det samme gjorde Ingeborg, idet hun 4/12.16 skrev: ”Hos Hans Hansen brændte Røgterhuset, og der boede 3 Familier [...] 14 Mand er nu kommet om til dem, ja sikke en Redelighed [...] den ene Familie, der er Røgter, er just ikke så behagelig en Flok at have på nært Hold”.

Alligevel havde Ingeborg medlidenhed med dem, som manglede og led. 24/2.16 skrev hun, at hun leverede mælk til forskellige, som ikke havde, og om Anders Petersens familie 20/2.16:

Anders Petersen har jo ligget syg næsten hele Tiden siden de boede heroppe bag Skoven, nu er han kommet på Sygehuset, hele Familien er syg. Fire Børn har de jo, et døde i Efteråret og nu i Går døde der et til, og det mindste er ikke rask og Konen heller ikke, så der er kun deres største Dreng tilbage.

22/2.16 fortsatte hun: ”Anders P. er død, den lille Pige er begravet, den stakkels Kone må tage imod meget”.

Man må formode, at ønsket om genforening med Danmark under hele krigen har ligget i de dansksindede nordslesvigeres bevidsthed, men om en evt. genforening er der stort set ikke tale i den foreliggende korrespondance mellem hjem og front, før det var åbenlyst, at tyskerne ville tabe eller ligefrem havde tabt krigen. Således skrev Ingeborg 14/11.18: ”Ja, sikke Omvæltninger der sker man kan næsten ikke følge med, og vort gamle Ønske om at blive dansk skal, efter alt at dømme, nu opfyldes”.

9.4. Religionen og troen på den kristne Gud

Dette spillede - som det kan ses af korrespondancen mellem Maria og Jens i den kritiske fase i deres liv - en stor rolle til trøst og opmuntring. Gennem hele deres korrespondance var der i hvert eneste brev omtale af Gud, hans beskyttende indflydelse og hans nåde. Det var også tilfældet i korrespondancen mellem Jacob og Ella og i mange nordslesvigske krigsdeltageres breve (Mygind 10/9.15; Brodersen 7/8.15). Der er ikke tvivl om, at for mange var det oprigtigt ment, men for andre må det have været floskler, som blev skrevet i disse farlige situationer. Ziemann beskriver, hvorledes troen for mange mistede sin betydning under den langvarige, håbløse og brutale krig. På den anden side styrkedes troen hos andre i et forsøg på at have et holdepunkt i faren¹¹⁰.

Maria var en flittig kirkegænger, hun deltog i menighedens liv, og hendes tro bar hende gennem årene og de ulykkelige hændelser under adskillelsen fra Jens. Også Jens delte Marias tro på Gud, hans styring af verden og hans nåde.

26/6.15 skrev Jens: ”Kære lille Mor, hvor har vi meget at takke Gud for thi tænk om jeg havde været med mine jævnaldrende kunde det lige saa godt havde været mig som var falden just ikke her men saa et andet Sted, men lad vi bede Gud at han altid vil holde sin Haand over mig”.

De var begge overbeviste om, ligesom Marine¹¹¹, at de efter døden ville blive forenet i himlen, men Maria ønskede dog ikke, at det skulle ske her og nu. Hun tænkte utvivlsomt på børnene, når hun 16/7.15 skrev:”

Jeg hved jo nok kære Jens, at Du søger hen til din Gud, der er ingen Ting jeg hellere vilde som følge Dig paa den Vej, men jeg synes det er som om jeg hænger saa meget hved Verden, der er saa meget jeg synes jeg ikke kan give Slip paa. Og dog, naar man tænker paa det, hvad er der hved Verden og dens Fornøjelse, kun Tomhed. Men naar vi beder Gud om Hjelp, saa viser han os vel ogsaa den rette Vej. Thi at der er en Gud til kære Jens, det er jeg bleven sikker paa, saa sikker at jeg aldrig vil kunde tvivle derpaa mere.

Engang imellem måtte de dog begge tvivle på, at det var Gud, der styrede alt det onde, de så. Jens 2/1.16: ”Hvor har vi ikke Grund til at sige Gud hvor inderligste Tak for Krigsaaret 1915 om ogsaa det til Tider har været svært at se at Gud styre alt”. 10/2.16 gav Jens udtryk for, at han var ked af det hele, men trøstede sig så med, at det kunne være værre, og at han skulle takke Gud for det. Tvivlen nagede imidlertid Jens 21/10.16: ”Hvor er det svært at forstaa Guds Hensigter med os at han altid vil det bedste med os”.

---

¹¹⁰ Christensen 2009,372.

¹¹¹ Jensen,105.

Der kom også selvbebrejdelser over glæden ved det verdslige liv, Maria 5/1. 1916: "[...] jeg har før tænkt for lidt paa Gud og for meget paa alt det verdslige. Nu vil jeg helst leve saa stille som muligt, og at høre Guds Ord det er det der trøste mest".

I den korte tid Friedrich og hans moder fik lov til at korrespondere, blev i hvert eneste brev fra såvel Friedrich som moderen troen på Gud og hans beskyttelse og nåde understreget. I et af hans tidligste breve skrev Friedrich 4/1.15: "Gott, Dir ergeb ich mich, Vater du führe mich". 10/2.15: "Ich weiss, dass ich im Schutz eines Höheren stand, sonst wäre ich auch nicht wiedergekommen". Denne tro på Guds forsyn understregede også moderen i sit brev til Friedrich 17/2.15, den dag det var hans fødselsdag:

Und für dich werden wir heute besonders beten [...]. Unser einziger Trost ist ja, dass wir einen Vater im Himmel haben, der uns alle, auch Dich, mein lieber Junge, nicht verlassen noch versäumen will. So wollen wir denn fest auf des lieben Gottes Hilfe vertrauen und hoffen, dass wir uns gesund wieder sehen und dass wir bald Frieden haben möchten.

Havde Friedrich overlevet en farefuld opgave, var det Guds vilje, 25/2.15 få dage før han faldt: "Trotzdem es auch nicht glänzend geht, bin ich doch voll Dank gegen Gott, der mich soweit gnädiglich führe und behüte".

Brevet til Friedrich 24/2.15 sluttede moderen imidlertid med overvejelser over "Der liebe Gott" og udtrykte formentlig, hvad der også gav Jens og mange andre troende anfægtelser: "Wir können ja garnicht verstehen, warum der liebe Gott solchen schrecklichen Krieg zulässt, aber wir sollen ja fest glauben, auch wo wir nicht verstehen", og alligevel kunne hun 8/3.15 uvidende om, at Friedrich allerede var faldet, skrive: "[...] wir danken noch mehr dem lieben Gott, der Dich so gnädig bis dahin in seinen allmächtigen Schutz genommen".

For Christian og Ingeborg var religion mere noget, de beskæftigede sig med ved højtiderne. Ingeborg var således i frimenighedskirken i Stenderup i forbindelse med en konfirmation (25/3.16). Hun kunne dog lejlighedsvis, 16/9.16, bede for Christian: "Men hvor Du end kommer hen kære Kristian Gud skærme og bevare Dig godt for os alle, det beder og håber jeg for Dig". 24/12.16 skrev hun: "Juledag plejer vi at være i kirke", men beretninger om kirkegang i Broager var der ganske få af i Ingeborgs ellers detaljerede breve om sin tilværelse. Ofte var det nok en bestemt lejlighed, der fik Ingeborg til at gå i kirke, f.eks en mindegudstjeneste (1/1.17).

Sjældent var der hentydning til religion eller tro i deres breve, dog Ingeborg 30/9.15: "Den Gud bevarer er uden Fare". 9/11.17 skrev Ingeborg: "Pastor Bertelsen i Sottrup sagde den Dag Krestens Fader blev begravet: "Dem man længes efter at dele Tanker med og dem man helst vilde

dele alt med og uden hvem man intet ret kunde glædes over det var vore rette Venner”. Sådanne tanker var nok mere relevante for Ingeborg end religiøs snak.

Jens og Maria var præget af indre mission, medens Christian og Ingeborg var præget af en liberal grundtvigiansk tro.

Juleaften ved fronten blev altid detaljeret beskrevet. Det var en aften, hvor savnet af de hjemlige omgivelser og familien var særlig svær at bære, selv om de sammen med de tyske soldater kunne synge ”Stille Nacht, Heilige Nacht” (Mygind 26/12.14).

Både Christian og Jens måtte tilbringe flere juleaftener ved fronten, et tidspunkt da længslen efter hjemmet var størst, men alligevel måtte de indrette sig, som de bedst kunne.

22/12.16 skrev Jens: ”Der er flere nordslesvigere som har været hos mig om at komme med mig, og jeg vil ogsaa helst have dem med”. Nemlig til Juleaften, hvortil han havde bestilt en lille svinesteg. Om denne juleaften 25/12.16: ”Vagt paa fire Mand over krigskassen som indeholder Penge til Hele Sydhæren. Vi er fire Nordslesvigere her. S. Jørgensen, J. Jørgensen Rødding, P. Hansen Tørning Mark. Begge Jørgenser har en Steg med paa 5 Pund”. Da de havde spist læste S. Jørgensen et stykke i pastor Tønnesens¹¹² bog.

Deltagelse i feltgudstjeneste var for frontsoldaterne obligatorisk, men feltpræsternes brug af kristendommen til opildnelse til national krigsbegejstring var de dansksindede inderligt imod¹¹³. 18/2.17 var Christian beordret i kirke og igen 5/8.17:

Jeg var kommanderet til Gudstjeneste i Formiddag. Hver Gruppe skulde stille fire Mand til evangelisk Gudstjeneste og da der kun var to Mand evangeliske (resten er Katolikker) maate vi begge af sted. Den korte Præken var ret tiltalende og uden den Svulst og saa den Lukken Øjen for de virkelige Forhold som man undertiden kan træffe i Taler til Soldater.

9.5. Håbet om overlevelse, genforening med hinanden og håbet om krigens snarlige ende

Disse tanker var konstant nærværende i både soldaternes og de pårørendes bevidsthed, og håbet var med til at holde modet oppe. Det var derfor også et hyppigt tema i korrespondancen, som det fremgår bl.a. af de breve som Nielsen¹¹⁴ og Ottesen¹¹⁵ har udgivet. For Friedrichs mor blev håbet om overlevelse til bekymring, da Friedrich blev udnævnt til Gefreiter og skulle lede natlige patruljer nær fjendeland. Hun skrev bekymret formanende til Friedrich 8/3.15:

---

¹¹² Tønnesen redigerede ”Sædekornet”, der var udgivet af ”Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig.

¹¹³ Christensen 2009,376.

¹¹⁴ 1915.

¹¹⁵ 1917.

Zugleich bitte ich Dich [...] melde Dich zu den Patrouillegängen nicht freiwillig. Es ist ja eine gefährliche Sache, mein lieber Junge. Ich wollte Dich eigentlich bitten, Dich wieder beim Fahren zu melden, wenn es anginge, aber Vater sagt, nun, nachdem Du schon Gefreiter, lassen sie Dich nicht mehr los, Leute, die gute Meldungen erstatten können, sind sehr knapp. Ich kann ja auch wohl verstehen, dass Ihr Euch nicht immer drücken könnt.

Hun havde således forstået, at i ”Etappen” var det ikke nær så farligt som ude i forreste linje, men da ville formaningerne allerede have været kommet for sent, idet Friedrich var faldet 27/2.15, og moderen fik brevet tilbage med påskriften ”Gefallen fürs Vaterland”.

Allerede 26/2.15 gav Friedrich i et brev til en ven, Ludwig Jahnke, som senere faldt i Ukraine, der begejstret havde omtalt de tyske sejre, udtryk for en anden opfattelse af disse begivenheder, og at han længtes efter fred:

[...] Ja lieber Freund, auch wir haben Teil an jenem großen Erfolge und haben auch sonst manchen Kampf gekämpft und manchen Russen gefangen. Doch was hat es uns nicht gekostet? Wollte Gott es wäre Friede, wir wollten dann alle selbst in einer Garnison wie Lockstedt lieber zwei Jahre dienen, als einen Monat länger Krieg führen.

Allerede 1/12.15 på vej til fronten skrev Christian: ”Gid dog denne Tilstand snart er forbi, saa Folkene i stedet for at slaa hinanden ihjeld, kunde passe deres fredelige Erhverv”. 26/8.16: ”Freden og Fredslængslen optager alles Sind her i Skyttegraven. Rigtignok kan man ved sådanne Drøftelser få ejendommelige Anskuelse over Stillingen og Krigsmaskineriet at høre, men ligegyldigt hvad den ene vil og den anden vil, Fred vil de alle”.

I adskillelsen sidste fase gav Ingeborg i sit brev til Christian 14/11.18 en næsten konkluderende beskrivelse af, hvad mange hustruer formentlig følte krigen igennem:

Men frem for alt er dog det der spiller størst Rolle for mig, det, at vi får Freden får Lov til at beholde dem der er tilbage får Lov til igen at få Dig hjem min kære Kristian, igen at skulde leve Livet i fredelige Tider sammen med Dig her på vort kære ”Minde”. Gang efter Gang har man håbet og lige så tidt bleven skuffet, men denne Gang skal det være Sandhed, Gud ske Lov! Ingen kan tænke sig, hvad der ikke selv har prøvet, hvad det er at savne så god og trofast Kammerat. [...] Du ved jo slet ingen Besked her hjemme nu mere, jeg er nød til at tage Dig ved Hånden, den Hånd som jeg sådan savner, og vise Dig lidt tilrette [...]! Nu du kommer hejser jeg Dannebrog vi har da et jeg sætter det ud af Vinduet på Kvisten Du kan se derop og så skal Du nok få en god Modtagelse. Jeg kommer lige i Tanker om hvordan vi havde arrangeret en Modtagelse for Dig den Gang Du kom fra Læsekursus i København [...], vi vilde synge ”Velkommen Lærkelil” og Peter vilde stå på Kvistværelset og skyde Salut og Vin

skulde der flyde i store Bække. Den Gang syntes mig Du havde været borte en Evighed, det var 14ten Dage. Kan være Du nu kan komme hjem 3 Aar efter din Afrejse til Fronten d. 23 Novbr.

10. Soldaternes mestringsstrategier ved fronten

10.1. Forandring af deres liv og sociale orientering

Med indkaldelsen til krigstjenesten skete der for Friedrich, Christian og Jens en voldsom forandring i deres liv og sociale orientering. Alle dansksindede nordslesvigske mænd havde ganske vist aftjent deres værnepligt. Christian og Jens havde prøvet i 3 år at være sammen med andre slesvigholstenske mænd et sted borte fra hjemmet. De var også bekendt med den militære disciplin, eksercits og afsavn, men ophold ved fronten, egentlige kamphandlinger og livet i skyttegrav var noget helt andet, og nu var begge blevet op mod 20 år ældre. Begge var velsituerede i det civile liv, var formuende og omgivet af tjenestefolk, landbrugsmedhjælpere og teglværksarbejdere samt en husbestyrerinde eller hustru, som skånede dem for trivielt arbejde i hjemmet. Denne forandring havde Christian klart øje for, da han 2/9.17 i sit brev til Ingeborg om krigstjenesten bemærkede: ”Et Kursus som vi Folk i Skyttegraven faar skal nok hjælpe til at skærpe Forståelsen for de Goder som den Tilværelse man hidtil har ført bærer i sig”. Pludselig stod de i en anden virkelighed, hvis barskhed dog afhang af, om de deltog i krigens første fase, som Friedrich gjorde, eller om de først mødte frontlivet, efter at krigen på Østfronten havde udviklet sig til en stillingsskrig, som Jens og tildels Christian gjorde. Lettest havde omstillingen sikkert været for Friedrich, som lige havde overstået sin værnepligt.

Friedrich var med i kamphandlingerne under tyskernes store offensiv mod russerne fra Østpreussen ind i Rusland og russisk Polen i slutningen af 1914 og i begyndelsen af 1915. Han opfyldte sin pligt som soldat til trods for sin frygt, hvorom han 10/2.15 skrev til moderen: ”Ich will wohl eingestehen, dass auch mich eine eigenartige Bangigkeit befiel in dem Augenblick, wo wir an der Erde lagen und die Kameraden in dem tiefen Schnee liegen blieben sahen und die Kugeln rund um mich einschlugen”. Til trods for denne ængstelse mestrede han alligevel frontlivets barske krav. 25/2.15 med en vis stolthed til moderen: ”Gestern 2. Mal auf Pat rouille gewesen. Das letzte Mal nachts und bin meiner Meldung wegen vom Major und Adjutanten persönlich sowie vom Hauptmann gelobt worden”. Han var formentlig pga. sin indsats hurtigt blevet udnævnt til Gefreiter og havde derved fået ledelsesopgaver. Denne udnævnelse er et godt eksempel på officerernes evne

til at belønne mænd, der var lydige, loyale og aktive, og som dermed bidrog til de menige soldaters kampmoral¹¹⁶.

I begyndelsen af 1915 foregik kampene på Østfronten endnu med en voldsomhed, der kunne måle sig med kampene på Vestfronten, som Friedrich skrev 10/2.15: ”Jetzt gehts wieder los [...]. Wie es so schlimm in Frankreich nie gewesen war. Hier sind nämlich viele mit, die schon in Frankreich waren”. Også ved Østfronten foregik kampene i et landskab, der var gennempløjet af skyttegrave og granater, som Friedrich bemærkede i brevet til en ven 26/2.15: ”Jetzt haben wir uns eingegraben. Die Granaten und Schrapnells sausen über uns hin weg. Wir gehen wohl nicht mehr so hitzig los wie sonst, sind auch nicht mehr so stark wie sonst. Unsere Kompagnie hat augenblicklich auch nur 70 Mann”. Hans beskrivelse af denne kamphandling kan i voldsomhed sammenlignes med voldsomheden af kamphandlingerne ved Mons og Marne, som soldaterne på Vestfronten beskrev i deres breve og dagbøger¹¹⁷. Det enorme netværk af stationære skyttegrave, som blev bygget på Vestfronten, blev imidlertid aldrig etableret på Østfronten.

Der var om vinteren på Østfronten også en anden fare for lemlæstelse, som var forskellig fra forholdene på Vestfronten, nemlig kulden, som var en væsentlig grund til kompagniets mandskabsmangel, således som brevet til moderen 26/2.15 bevidner:

Soweit war es noch alles gut gegangen [...] bis dann der Tag von Bialla und Neu Drygallen kam. Blutig der Tag und schrecklich die Nacht. Wer von den verwundeten nicht geborgen wurde, war am nächsten Tag steif gefroren. Den meisten Soldaten sind in dieser Nacht die Füße erfroren und auch meine haben stark gelitten.

Sådanne realistiske beskrivelser, som mange andre undlod at skrive om, kunne i virkeligheden medvirke til at øge bekymringerne i hjemmet. Ofte blev sådanne beskrivelser derfor holdt tilbage og mange af de beretninger om krigshandlingerne og deres følger på Østfronten, som kan læses i baggrundmaterialet f.eks Henningsen (23/9.15) er formentlig i flere tilfælde kun en skygge af sandheden.

Både Christian og Jens undgik sådanne voldsomme kamphandlinger med lemlæstelse og død af kammerater, som andre og især sanitetssoldaterne oplevede (Henningsen 23/9.15), men kunne dog forestille sig krigens voldsomhed ved at iagttage krigens ødelæggelser på vejen til og under deres ophold bag fronten. 3/12.15 Christian på vej til fronten: ”Krigens Spor ses allerede. Skyttegrave med Pigtraadshegn og der er Soldatergrave, nedbrændte Bygninger, især Banegaardene

---

¹¹⁶ Watson 2008,109.

¹¹⁷ Christensen 2009,72.

og Fabrikker, ogsa her og der en Bygning med Granathul". Dette var beretninger, som var hyppige til hjemmet¹¹⁸. På vejen til Teleschany beskrev Christian det polske landskab 8/12.15: "Kom igennem en Egn hvor der var blevet haardt kæmpet, der var afbrændte Landsbyer, forladte Skyttegrave og her og der en Soldatergrav". Videre hedder det, da de efter to dages march kom til deres bestemmelsessted:

Det er en temmelig stor Landsby. De har bygget en større Fabrik der er nedbrændt. Det er i en af de Arbejderlejligheder vi bor. Beboerne er alle borte. I mange af de tomme Lejligheder ligger der endnu forladt Husgeraad og ituslagne Møbler. Stedets Folk har rigtig set hvad Elendighed en Krig fører med sig. De tyske Skyttegrave ligger 200 meter foran os og de russiske 500 m længere borte. Stillingen er rolig, der høres kun enkelte Geværskud, derimod jævnlige artilleriild, dog ikke lige her foran. Vi ligger i Reserve foreløbig, og kommer ikke i Skyttegravene med det første. Vi skal efter sigende forrette Vagtjeneste og Arbejdstjeneste, Udbedring af Veje, lave Boliger i Orden osv.

Her mødte Christian den frontbeskæftigelse, han udførte det meste af sin tid, men han måtte også ud i skyttegravene, hvor vagttjeneste og arbejdstjeneste var langt mere risikabelt. Christian var således i perioder tættere ved fronten end Jens, uden at han dog kom i egentlig kamp. Hans opgave var patrulje (10/2.16), endog i forreste linje hvor han hørte russisk sang (14/2.16). 26 og 30/3.16 lå han i skyttegrav: "Mellem os og russerne er der en flod der hedder Schara. Ser over Scharafloden med pigrådsspærringer på den anden side". Det var således mange nordslesvigere oplevede Østfronten¹¹⁹.

21/6.16 skrev han om fronten, at der var stille, hvor han var, men "nord for forsøgte Russerne et angreb for nogle dage siden, længere sydpå kæmper de derimod hårdt". Det var netop under Brussilow offensiven. 15/9.16 gav Christian en beskrivelse af sit kvarter i skyttegraven: "Vi ligger i en lille Skov under primitive Forhold. Under et Halvtag eller rettere en Jordhytte, der er åben til den ene Side ligger vi ca. 40 Mand stuvet som Sild i en Tønde". Flyttede i denne periode hele tiden. 20/09.16 var de indkvarteret i en rummelig villa, 5/10.16 boede han i en lade i en afbrændt landsby.

9/2.17 var han på vagt igen. Der var minus 28 grader. Efter at have været hjemme på orlov til 1/5.17 kom han igen i skyttegrav, efter at han igen havde fundet sit kompagni. "Vi ligger lidt sydligt for det Sted hvor vi laa fra midten af November til midt i December i fjor. De russiske Soldater ligger 2 og 3 Km fra os og mellem os og dem er der en stor Sump som for tiden ikke kan passeres". Han havde igen vagttjeneste og arbejdstjeneste (15/5.17). Men 18/7.17 var han igen i skyttegrav og

---

¹¹⁸ Ottesen,77.

¹¹⁹ Ottesen,57; Nielsen,29.

skrev, at der var regn mellem bjælkerne gennem jordlaget, 10/9.17 skrev han om elektrisk lys i skyttegraven. 20/11.17 lå Christian i reserve, han fortalte i sit brev, at af bataljonens 4 kompagnier lå altid et i reserve, og nu efter et halvt år i skyttegrav var turen kommet til dem. Han skrev videre: ”Vor Bolig er mere indskrænket her end ude i Stillingen. Vi ligger i vort Rum 40 Mand og den ene kan ikke røre sig for den anden”. 30/10.17: ”Vort elektriske Lys brænder, 3 elektriske Lamper”. Opholdet var mere behageligt militærmæssigt set, han skrev: ”Frit og selvstændig, fri som vi er for Appel, Parole, ”antreten” og hvad nu alt det Djævelskab hedder”, han var nemlig nu tømrer sammen med Herbst og byggede en ”Unterstand”¹²⁰.

Medens Christian flere gange måtte i skyttegraven, var Jens hele tiden, i hvert fald i den tid hvor der foreligger breve til Maria, i ”Etappen”, hvor det til tider var ganske rart. 5/5.15 skrev han fra Karpaterne: ”Nu er vi færdige med hvor Villa, vi bor 6 Mand her Undersoffizier Elbert fra Haderslev P. Nissen Gravene Hildebrandt Haderslev P. Jessen Gaaniager M Viuff og jeg vi har det helt hyggeligt her efter Forholdene vel at mærke”.

21/10.15: ”Nu skal jeg ind i Byen og se mig om efter en ny Lejlighed for her er ingen Kakkelovn og det bliver koldt til vinter”. Medens kampene rasede i den nordlige del af Østfronten, hvor mange dansksindede nordslesvigere blev dræbt, så hyggede Jens sig åbenbart i Brzezany. 25/1.16: ”Jeg har et par gode Heste, og et godt Værelse det er rigtignok i Kælderen, men vi har elektrisk Lys og Centralvarme saa hvad kan vi ønske os mere i Felten kære lille Mor”. I en periode passede han adjutantens hest (28/1.16). Da hesten engang skulle klippes, blev han væltet omkuld (5/2.16). 22/2.16 berettede han om den tand, han mistede, da hesten slog ham omkuld. Det var altså den måde Jens kunne komme til skade på i krigen. Der var endog afveksling i den daglige rutine f.eks. en ridetur (8/3.16) eller en fornøjelsestur med 3 officerer (22/2.16). Drikkepenge kunne han endog få (2/3.16). Jens var således hestepasser og kusk, et hverv som mange ældre landbrugere blev sat til. Antallet af heste på Østfronten var enormt, ikke blot som trækdyr, men der var mange kavalerister ved Østfronten¹²¹. Som trækdyr ynkede de nordslesvigske gårdmænd hestene, som af og til sad fast til midt på livet snart i sne snart i mudder på de elendige russiske veje (Mygind 26/2.15).

I perioder, når de var i skyttegrav eller boede hos lokalbefolkningen, var de plaget af lus og lopper, en plage de formentlig kun kendte sporadisk i hjemmet, og som de måtte lære at mestre. Det hang til dels sammen med den elendige hygiejne, som soldaterne af og til især i skyttegraven var

---

¹²⁰ En udbygning af en del af skyttegraven til et opholdsrum. Dækningsrum (Christensen 2009,219).

¹²¹ Nielsen,163; Ottesen,19.

tvunget ud i¹²², men selv under mere ordnede forhold fik Jens 19/7.15 en skjorte fra vaskeriet, hvori der var lus, så han kogte alt sit tøj for at udrydde lus og lopper. I perioder måtte Christian sove med alt tøjet og støvlerne på. 24/2.17 skrev han, at han kun var blevet vasket to gange i 14 dage, men at han tog skjorten af hver dag for at søge efter lus. 2/8.17: ”Saa vaskede jeg mig, trak alt Tøjet af og rensede det for Lopper (det har jeg i den sidste Tid indført som daglig Morgensyssel)”. 4/10.17 i skyttegrav skrev han om sin 43. fødselsdag: ”Af levende Væsner kom nogle Lopper og dem søgte jeg endda at smide på Døren. Men de har, som det påstås, smarte Forretningsgrene. Ja, det er en Plage med Lopperne”. Om foråret (9/5.16) var de plaget af myg.

Tidsspilde og kedsomhed måtte Christian og Jens udholde under hele krigen på Østfronten. 10/9.16 skrev Christian: ”Hvad vi skal lave her ved jeg ikke”. 18/2.17: ”Ensformigheden melder sig”. 6/7.17: ”Dagene går deres ensformige og indholdsløse gang”.

Da Christian kom til Ukraine var tjenesten helt anderledes end i Rusland. 21/5.18 skrev han: ”Vi er meget frit stillet her, fri for den daglige Overraskelse med Appel og sligt Djævelskab, som benyttes til at opretholde hvad der kaldes Disciplin”. 31/5.18: ”Skal plante alle mulige Køkkenurter. Der er 17 Malkekøer. Faar leveret en halv Liter Mælk pr. Dag. Rygevarer udleveres af Kompagniet igen. Kan købe alle Madvarer af Bønderne”. 4/16 fortalte han, at de selv lavede mad, og 23/6.18 at de selv måtte bestemme, hvor meget de ville arbejde i marken, det blev til 2 timer om formiddagen og 2 timer om eftermiddagen.

10.2. Forsøg på at fastholde deres sociale orientering

Under deres ophold ved fronten ønskede Jens og Christian ikke at frigøre sig for deres forpligtigelser i hjemmet. Ofte sendte de i brevene anvisninger på, hvorledes forholdene derhjemme skulle håndteres, eller hvorledes de derhjemme skulle imødekomme øvrighedens krav. På den måde følte de sig stadig som en del af det hjemlige liv.

Medens Christian syntes, det var svært at tage del i virksomheden på Broagerland og overlod beslutningerne om driften af gården til Ingeborg, som dog blev støttet af sin bror, Hans, og senere af Christians bror, Jørgen, forsøgte Jens under hele det forløb, som er kendt fra hans breve, at styre forholdene og begivenhederne hjemme i Kaptrup, selv om der var en forvalter til at klare bedriften. 9/5.15 skrev han: ”Har I faaet Kreaturerne paa Græset. De 5 Kvie med Kalv skal vist blive ved Køerne saa maa alt Ungkvæget nok kun være nede ved Skoven. Hestene skal hen hvor det blive mest Græs. I maa jo heller ikke faa mere køer end i kan faa passet”.

---

¹²² Nielsen,93.

Således gik han ofte helt ned i petitesser, f.eks. beklagede han sig 18/06.15 over, at en gødningspreder ikke var gjort ren, selv om han under orloven forlangte det, eller med bemærkninger som: ”Jeg kan da ikke forstaa, at I ikke faar Regnskabet opgjort med Müller”. 26/1.17 irriteredes han over, at hans forslag ikke blev efterfulgt. Jens fulgte således nøje med i, hvad der skete i bedriften derhjemme. 2/1.16 om kvæget: ”[...] kan ikke rigtig forstaa at de ikke giver mere Mælk. Hvor mange har der kælvet i Efteraaret og hvor mange Kalve er der døde”. 17/1.16 havde Jens fået svar på sit spørgsmål og skrev: ”Nej Mor det er Du forkert paa at der ingen Kalve er død for i skrev da i Efteraaret at Kalven var død af en af Kvierne”.

Jens gik meget op i de økonomiske forhold i hjemmet. 17/1.16: ”Om Skattebetalingen en anden Gang for jeg er ikke rigtig færdig med at studere den”. 15/1.16 til Maria: ”Kære Mor du skriver i fik vist en 14 000 mark at sætte hen”. Fortsatte med overvejelser over, om Marken beholdt sin værdi, og hvorledes disse penge skulle placeres, som en prioritet i Holmegaard eller i K. Sonnichsens gård. Der var en hypotek i en sparekasse i Kiel, men Jens var usikker på, om de ville tage flere og fortsatte:

Der er ogsaa flere derhjemme som købe Dansk Kreditforenings Hypoteker, men jeg er ikke rigtig inde i de Sager, så jeg tror nok jeg skriver til Haderslev Bank for at faa den bedste Redegørelse paa de Sager. Vi er jo ingen store Kapitalister, men derfor er det jo bedst at sikre vi saa godt vi kan, for at det ikke kan blive ved at gaa paa den Maade som nu det er helt klar, vi vil sikkert komme til at leve under andre Kaar.

19/10.16 at de skulle se at få indleveret kornet, da regeringen gav præmie for tidlig indlevering, men de blev nød til at sælge noget af besætningen, fordi de skulle indlevere roerne til militærforvaltningen, da de betalte godt. Dette var netop starten på ”Steckrüben” vinteren.

6/12.16 var han optaget af et problem med købesummen for en hoppe og et føl. Dette problem løb i korrespondancen helt frem til den 27/12.16.

For både Christian og Jens var det vigtigt at holde sig orienteret om begivenhederne både i Nordslesvig og ved fronten og om den internationale situation. Det kunne til dels forgå gennem korrespondancen med Ingeborg og Maria, andre familiemedlemmer og bekendte i Nordslesvig. På den måde kunne de opretholde et liv, som om de var derhjemme, og diskutere begivenhederne med hinanden om end noget forskudt.

Der var som regel adgang til at få tilsendt de lokale dansksindede aviser, Heimdal, Dybbøl Posten og Flensborg avis, og at få tid til at læse dem. På Østfronten var der endog boghandler

bestyret af dansksindede nordslesvigere¹²³. For Christian var også de tyske aviser ønskværdige. Han abonnerede hen mod slutningen af krigen også på Berliner Tagesblatt, og en sovekammerat havde Flensburger Nachrichten (28/11.16). Herigennem fik de orientering om krigens gang og den internationale situation, selv om de var bevidste om, at aviserne blev censureret, og de reele forhold næppe blev diskuteret. Når der var forsinkelse i postgangen, kom der ophobning af aviser. 6/2.17 fik Christian 24 aviser på én gang.

I sine breve kommenterede Christian under hele sit ophold ved fronten den politiske udvikling i Tyskland og den internationale situation. Disse kommentarer gik uzensureret igennem selv mere kritiske bemærkninger, som da han 3/2.18 skrev: ”Vi har talt om tilstanden i Tyskland, i går stod der om de store Arbejdsnedlæggelser i Berlin og andre Steder, i Dag ikke et Ord derom, det skal ties ihjeld”. 10/02.18: ”I Dag blev det bekendtgjort, at der er sluttet fred med Ukraine. Ja det er forvirrede Tilstande her mod Øst”, og da han havde været nogen tid i Ukraine 15/8.18: ”Vi ser her i Øst det Særsyn, at medens den tyske Regering støtter den bolschevitiske Regering i Storrisland bekæmper de tyske Tropper denne Partiretning i Ukraine”.

10.3 Udfordringer i det militære miljø

Dem var der mange af, som de dansksindede nordslesvigske soldater skulle mestre. De mødte et officerskorps, der var en selvbevidst elite, som i hvert fald i krigens begyndelse udgik fra den tyske adel eller lavadel, junkerstanden. Dermed var der afstand i den tyske hær mellem officerer og menige. Paternalisme og ansvar for de underordnede var indbygget i den preussiske officersuddannelse og officerkodex (Felddienstordnung)¹²⁴, hvorved officererne havde enorm magt over de menige soldaters opførsel og udholdenhed. At dele glæde og sorg, mad og kvarter, at komme med et opmuntrende ord var egenskaber, som mandskabet værdsatte, og som fik dem til at kæmpe ved fronten¹²⁵. Officerernes evne til at belønne mænd, der var loyale, lydige og aktive, bidrog til mandskabets respekt og kampvilje, hvilket tydeligt ses af Friedrichs stolthed over at være blevet belønnet for sin indsats med en udnævnelse til ”Gefreiter”.

Almindeligvis syntes samlivet mellem officerer og menige ved fronten at forløbe gnidningsfrit. I fællesskab forsøgte ”Leutnant”, ”Feldwebel”, ”Gefreiter” og ”Gemeiner” at få det bedste ud af situationen og at overleve i felten¹²⁶. Der var især kritik over for de højere officerer, som hyttede

---

¹²³ Christiansen 1969.

¹²⁴ Watson 2008,116.

¹²⁵ Ibid,112.

¹²⁶ Nielsen,37.

deres skind bag fronten¹²⁷. Kompagniet blev som regel ledet af en løjtnant, som således deltog i kampen på lige fod med de menige soldater, hvilket tydeligt fremgår af, at ca. 25 % af officerskorpset døde, medens ca. 14 % af de menige soldater faldt¹²⁸. Gnidninger og uretfærdigheder kunne der dog opstå (Mygind 1/12.14; 4/8.15).

Senere i krigen pga. dennes varighed og det store tabstal i officerskorpset blev ca. 200 000 yngre mænd fra middelklassen, der som minimum havde bestået ”Arbitur” (studentereksamen), efter kortvarig uddannelse udnævnt til officer, ”Leutnant”, ”Feldwebelleutnant” eller ”Offizierstellvertreter”. De spillede sig ofte op over for de menige, og mellem dem og de ældre menige opstod der så ofte gnidninger¹²⁹.

For de dansksindede nordslesvigske soldater var samlivet med tysksindede nordslesvigske og tyske soldater almindeligvis godt. At de dansksindede nordslesvigere kunne konversere på tysk var utvivlsomt en fordel¹³⁰. Det gjaldt også for Christian og Jens. Om den gode stemning kammeraterne imellem vidner de talrige fotografier af nære kammerater og korporalskaber, der blev sendt hjem til de pårørende.

Enkelte gange så tyskerne skævt til de dansksindede nordslesvigere, når de pga. sprogforskellen ikke kunne forstå, hvad der blev talt om, eller når de modtog rigeligt med fødevarer fra hjemmet, som strømmede til fra Nordslesvig også i krigens sidste fase, da fødevaresituationen i Tyskland især i byerne blev elendig.

Mange dansksindede nordslesvigere blev mere eller mindre tilfældigt spredt mellem forskellige kompagnier og bataljoner i det regiment, de tilhørte, men nogle gange lykkedes det dem at komme sammen. Pastor Eriksen, der før krigen var frimenighedspræst på Sundeved, skrev 17/7.15 til hustruen om dette: ”Da jeg kom derhen, sagde Feldwebelen, at vi maaske havde nogle Bekendte, der ønskede at blive sammen, [således lykkedes det at få] en hel Mængde gode Landsmænd samlet”.¹³¹

Soldaterne måtte også mestre den tiltagende fødevaremangel ved fronten, som satte ind i foråret 1916, men også før kunne transportproblemer på Østfronten afskære fremsendelsen af fødevarer, som Friedrich skrev 16/2.15: ”Die Verpflegung ist eine sehr schlechte, da die Bagagen des hohen Schnees und der schlechten Wege halber nicht an uns heran kann”. Det kunne også Christian og Jens opleve, for det gik så ud over pakkerne. Kalorieindholdet i føden til de menige

---

¹²⁷ Christensen 2009,167.

¹²⁸ Watson 2008,135.

¹²⁹ Ibid,136.

¹³⁰ Nielsen,23.

¹³¹ DSK 1958,48.

soldater blev sat ned fra 3 100 i august 1914 til 2 500 i vinteren 1917-18. Det var denne mangel på føde, der bevirkede en tiltagende protest mod officerernes privilegier¹³², der ikke alene bestod i bedre fødevareforsyning, men også i bedre aflønning og forskel i indkvarteringskvalitet og afstand fra fronten. Soldaterne i etappen nød også sådanne privilegier, som Jens skrev 3/1.16:

Nu har jeg lige faaet mig en Kop Kaffe, og Kransekage til, saa nu er jeg godt tilpas til at skrive til Eder i Kære derhjemme. Mange Tak for to store Pakker som jeg modtog i Formiddag [...]. Anden har slet ingen Skade taget. Stegen og Æblerne var værst medtaget. Jeg skal i Aften have Andesteg [...]. Et Glas Vin eller to kan jeg ogsaa faa hver Dag, vi faar jo Vinen udleveret og saa gemmer jeg det, saadan jeg har lidt altid, og ikke drikker det hele paa én Gang, som saa mange gør.

Det var ikke underligt, at soldaterne ude ved fronten reagerede her imod. Det var derfor heller ikke forbavsende, at Jens forsøgte at bevare denne position. I januar 1916 passede Jens en syg hest. 25/1.16 skrev han, at den var blevet rask, og fortsatte:

Jeg har overtaget Posten efter Jørgen Andersen Vognmand i Haderslev har faaet Orlov i tre Uger, men er af de ældre saa jeg tænker ikke han kommer igen, og hvis han gør det bliver det vist ikke i længere Tid saa hvis jeg kan bestaa prøven i den Tid han er paa Orlov beholder jeg den nok og hvis han skulde komme igen skal jeg nok faa den igen da jeg nok tænker at udfylde Pladsen til mine Foresattes Tilfredshed. Det er den bedste Plads ved hele Bataljonen saa det [?] godt at jeg ikke kom paa Orlov.

Jens følte sig heldig. Kom bataljonen i krig, blev han alligevel tilbage bag fronten. Hans lyst til at gøre sin pligt hang måske mest sammen med de privilegier, han kunne opnå, men viser også hans evne til at få det bedste ud af situationen.

I en periode lykkedes det Jens at opnå stor velvilje hos sin ”Feldwebel”, hjulpet på vej med bestikkelse. Det havde lettet adgangen til orlov (16/5.16). Feldwebel Hausschildt fik en kasse cigarer tilsendt (2/10.16) og senere (14/10.16) en stor kasse æbler til familien i Hamborg, men ”Sig ikke noget til nogen” skrev Jens formanede til Maria, da der i Kaptrup kunne opstå sladder, når nogen erfarede, hvorfor Jens havde det fredeligt. ”Feldweblen” havde sagt, at han, når han fik fri, ville besøge den store bonde. 7/10.16 skrev Jens, at ”Feldweblen” lod ham gå og passe sig selv og havde sagt: ”Cigarene var helt gode”. Dette havde imidlertid fremkaldt surhed over for ham fra de øvrige kammeraters side, ”alt bliver skarpt kontrolleret saa snart han taler med mig vil Kammeraterne straks vide hvad han vil” (17/10.16). Videre skrev Jens at ”Feldweblen” havde ”sat

---

¹³² Watson 2008,127.

ham paa den tanke at faa orlov”, men som han skrev 19/10.16: ”Feldweblen, Hausschildt, siger, at Ansøgningen skal laves derhjemme og sendes til 1. Kompagni. Du kan godt søge om to Maaneder”.

Både Christian og Jens mente om sig selv, at deres moral var i top og forargedes over, hvad de kunne opleve hos de tyske soldater. Allerede på vejen til fronten (27/11.15) mødte Christian tyske soldater, ”der gaar i Byen og drikker sig fulde og kommer i Arrest” og 29/11.15: ”Var i Biograf og glemmer for et Øjeblik at man er prøjsisk Soldat paa Vej til Krig! Mange faar sig en ”Kæfert” og der er saaledes Larm paa Stuen”.

9/10.16 skrev Jens, at han, efter han var i et vagtlokale, var tilfreds, fordi der var ro, og han var fri for kammeraternes ”evige snak og pjat”, og 27/12.16 skrev han om fulde officerer, der råbte og skabte sig og mistede ”dannelsen” og sluttede: ”Selv Kylling som jeg har betragtet som et ærligt og oprigtigt Menneske, har jeg gjort nogle Erfaringer med i den sidste Tid, som jeg beklager dybt, fordi jeg altid har holdt Haanden over ham ud fra et kristeligt Standpunkt”.

Hvad Kylling havde bedrevet blev ikke afsløret, det skulle i hvert fald skjules for Maria, men hun gjorde sig sikkert nogle tanker om det. Hvad soldaterne kunne finde på, gjorde Ingeborg sig i hvert fald en enkelt gang nogle tanker om, idet hun 4/3.16 skrev:

Vi hører om så mange Farer som Soldaterne er udsat for, og mange falder for Fristelserne som møder dem. Det er særligt fra Garnisonerne der kommer slige Fortællinger om hvordan Folk kan bære sig ad, og endda mange som man ikke tænker sligt om. Nej Krigen er ikke god, der er ikke meget godt at hente. Dem der har et godt Hjem at tænke på og gode Venner der tænker på dem igen, de har meget forud som altid er en Støtte i så svær en Tid. Jeg kan nu ikke sådan få sagt noget som jeg gerne vilde, men jeg tænker tit på den slags Ting der gør så mange Historier lange som vel ikke alle stemmer, men noget må der da ligge til Grund derfor.

Der var imidlertid et ganske godt kammeratskab mellem soldaterne. Som det tidligere er beskrevet deltes der ud af rigeligt pakkeindhold, og den enkelte soldat følte sig knyttet til kammeraterne, som Christian skrev 9/5.16 efter at være kommet tilbage fra orlov 6/5.16: ”Kedeligt er det, at jeg ikke kunde komme sammen med mine gamle Kammerater igen, det varer jo altid noget inden man kan leve sig ind i en ny Flok, men disse her er såmænd også flinke men for mig varer det noget inden jeg føler mig hjemme blandt nye Kammerater”.

I en periode var Jens syg, havde et maveonde, da kom kammeratskabet til sin ret, idet han 6/7.15 skrev: ”Kammeraterne hvad ellers flinke til at hjælpe mig, jeg fik ogsaa varme Omslag om Maven men det er jo ikke saa ledt for vi Mandfolk med den slags Ting thi de blev jo kold inden det kom saa vidt”.

11. Kvindernes mestringsstrategier i hjemmet

Hvorledes de nordslesvigske kvinder kom igennem krigen, og hvilke strategier de anvendte var allerede fra 1980'erne genstand for interesse¹³³. Emnet blev også analyseret i antologien fra 2006¹³⁴ og af Christensen¹³⁵. De problemer, der skulle takles, var naturligvis de samme, hvad enten manden var på Vest- eller Østfronten.

11.1. Ansvar for hjem, bedrift og økonomi

Dette blev med husbondens indkaldelse mere eller mindre pludseligt overladt til hustruen. Både Christian og Jens opholdt sig dog i nogen tid efter indkaldelsen i hjemegnen, før de blev sendt til Østfronten. Det samme gjorde Jacob¹³⁶ og Hans¹³⁷. I den periode var det muligt at opretholde en nær kontakt ved besøg, orlov og telefonsamtaler, men det hørte op, da de blev sendt til Østfronten.

Jens og Maria havde en stor gård. Christian havde en mindre gård på 15 ha. Denne forskel i brugsstørrelse afspejlede sig tydeligt i de udfordringer, Maria og Ingeborg, kom ud for med hensyn til landbruget. Ingeborg måtte i perioder fysisk deltage i arbejdet ved landbruget, medens Maria kunne koncentrere sig om husholdning og børn. Teglværket lå ganske vist stille under krigen, men der var mere end en million teglsten, der i løbet af krigen blev udskibet, oftest til Danmark.

Ingeborg havde travlt i hverdagen. Brevet 11/5.16 er en detaljeret beskrivelse af, hvorledes en dag gik for hende:

I Morges var jeg ude at muge både Heste og Køer, strigle Hestene turde jeg ikke, men de fik Vand og Foder og Køerne fik Roer. Så fik Sofie og jeg Davre. Da det var til Side trak vi Køerne på Græs, og da vi kom hjem var jeg ude i Skoven, hvor jeg slæbte det Træ ud som I huggede da vi hentede Pæle til Broen [landingsbroen til teglværket var om vinteren blevet ødelagt]. Så skulde jeg ind til mit Husarbejde og det var i Dag at gøre Hovedrent i Forstuen [...]. Køerne henter vi hjem endnu om Aftenen.

Herefter kom der en beretning om arbejdet i haven dagen før. "I Morgen tager vi nok Dagligstuen", sluttede hun. I brevet den næste dag fortsatte Ingeborg:

Gjorde rent i Dagligstuen og olierede Gulvet. Vi fik en lille Forstyrrelse i Eftermiddags da Sofie

---

¹³³ Adriansen 1984.

¹³⁴ Adriansen 2006,143.

¹³⁵ 2009,371.

¹³⁶ Erlenbach,56.

¹³⁷ Wemmelund,15.

var omme og flytte Køerne. Hun kom og meldte at den gamle Ko fra Smøl havde kælvet, så fik vi Kalven hentet i en Trillebør. Koen er helt tosset efter Kalven. Den står og skaber sig. Jeg var ude for lidt siden, da havde Kalven revet sig løs og stod henne ved Køerne. Jeg fik den slæbt hen og bundet.

14/10.17 skrev hun: ”Rigtignok har jeg travlt, men et lille Brev skal du dog alligevel have”, og så endte det som regel med et brev på 4-5 sider.

I begyndelsen af krigen tog hun således fysisk del i arbejdet på gården, senere, da Christians bror Jørgens tilstand havde stabiliseret sig efter amputationen af den venstre arm, var blevet udstyret med en protese og i sommeren 1916 havde slået sig ned hos Ingeborg på Cathrinesminde, blev hun aflastet i sin fysiske deltagelse i bedriften (gård og teglværk), indtil Jørgen i oktober 1918 købte gård i Skodborg. Da Jørgen også ville overtage den økonomiske styring, kom det forbigående til en kurre på tråden mellem de to.

Familierne i Kapdrup, Broager, Kolstrup og Skodborg var velhavende ligesom det miljø, de tilhørte. Til at passe landbruget havde Maria gennem hele Jens's fravær en forvalter, og som oftest 2 karle, en røgter, 2 piger i huset og i perioder op til tre russere. Ingeborg havde en ung pige, Sofie, i huset, som også hjalp til med bedriften, medens de 2 karle, som Ingeborg havde ved krigens begyndelse, hurtigt blev indkaldt. Herefter måtte hun og senere sammen med Jørgen klare sig med vekslende landbrugsmedhjælpere, en krigsfange og hjælp fra familie og naboer. Disse forhold giver et indblik i, hvorledes enlige kvinder på gårde af forskellig størrelse var stillet.

Ingeborg skrev 27/8.15, at hun ikke kunne lade vognene med neg, det ene læs efter det andet væltede, derimod gik det godt med at række op på læssene. Under hjemkørslen af roer 25/10.15 måtte Ingeborg læsse af.

Fra 3 til 15/9.16 er der en detaljeret beskrivelse af, hvorledes de klarede høsten. Ingeborg deltog på lige fod med sine hjælpere for: ”Karlen er jo bitte og forstanden står stille på ham engang imellem”.

Laden, som var blevet ødelagt under en storm, blev revet ned, og med dette hjalp fiskerne og konerne (31/7.17). Det var nødvendigt at skjule træet, som skulle bruges til genopbygning: ”[...] for ellers er det ikke sikkert, det er helt skrækkeligt, hvad der stjæles rundt omkring”, skrev Ingeborg. Denne bemærkning er den eneste, der findes i brevene fra både Maria og Ingeborg om tyveri. Det er helt i modsætning til, hvad der skete i de tyske storbyer, således var der i Hamborg ustandseligt indbrud og tyveri i fødevarebutikkerne¹³⁸.

---

¹³⁸ Ullrich,51.

I høsten 1917 måtte Ingeborg igen hjælpe til og tage bestemmelser om driften, da Jørgen ikke var hjemme. Hun skulle forke neg (7 og 8/8.17), fordi Pierre (den franske krigsfange) havde en dårlig arm, og samtidig måtte hun passe køkkenhaven (9/8.17). Konerne hjalp imidlertid til, og høsten kom i hus. Ind imellem måtte hun hente køer, som løb op i skoven, hvortil Jørgen ikke havde fået hegnet.

Da Jørgen i september 1918 havde købt gård, måtte Ingeborg tage sig af det hele igen. 6/9.18: ”Det er mig svært at tage Bestemmelse om sligt, underligt nok at det ikke gro én i Blodet, men det tror jeg aldrig det kommer til ved mig”. Christian foreslog, at hun skulle have en bestyrer, men det syntes hun ikke om, da han blot kom til at gå rundt og drive. ”Jeg kan da rådslå mig med P. Jakobsen”.

Inden Jørgens afrejse havde hun endog måttet vaske, reparere og pakke hans tøj, udover at hun også skulle klare høst og hus. Hun måtte endog gå på ”Standesamt” for at sørge for papirer til hans giftemål (8/9.18). 16/8.18: ”Jeg har alle mine Kræfter i Brug i disse Dage, Besøg er her Høsten trænger sig på og at ordne det hele tager al min Tid”. 27/8.18 skrev hun, at hun måtte stå for det hele og havde nogle koner til at hjælpe sig foruden russeren og Peter Jakobsen. 24/10.18 var de i gang med roerne igen. Ingeborg læssede af. Der kom 39 læs hjem.

Medens Ella, Sofie og Maria foruden husholdningen også stod for opdragelsen af børnene som sammen med det daglige samvær beslaglagde en stor del af deres tid og energi, så havde Ingeborg til gengæld en betydelig opgave i at tage sig af Mathias, Christians bror, der boede på Cathrinesminde. Han var svært handikappet af epileptiske anfald af og til flere gange om dagen og natten. Ingeborg måtte barbere ham, klippe ham og daglig tage vare på ham. 6/6.16 skrev hun: ”Mathias er stædig, efter at han var sæbet ind til Barbering, vilde han ikke”. Sofie kunne dog passe Mathias, når Ingeborg var draget afsted til sine utallige besøg hos familie og venner. Der var imidlertid konstant problemer med Mathias. 14/5.16: ”Mathias faldt i Lørdags her i Stuen og slog Hul i Nakken to Steder jeg måtte have ham forbunden, det ene Hul var temmelig slemt. Han er ret tit syg i denne Tid, men kun lettere Ture og hans Humør er sort, men det kender vi jo, og det lægger ingen Besvær på os”. 9/6.17 beskrev hun andre problemer, der kunne være med Mathias. 11/10.17 da de plukkede valnødder: ”Mathias har været dernede i Dag, det er ellers farligt at have ham gående der vi har da også hentet ham ind flere gange. Én Gang var han kravlet op i Træet og én Gang gik han ovenpå Ajlkummen og Låget er jo ikke aller stærkest”. 10/1.18: ”Det blev ellers en urolig Nat for mig. Mathias har nemlig efter en 8-9 hårde Tilfælde bleven helt dårlig og han sov ikke sidste Nat var helt forvildet og faldt halvvejs ud af Sengen, lå og fægtede rundt og væltede

Bord og Stole så jeg var vist oppe 8-10 Gange". 16/4.18 stødte Mathias hovedet på bordet og fik en flig hud revet af, som Ingeborg klippede af og lagde en forbindelse på, "men det er umuligt at holde det på for han river bestandigt deri og han kan jo ikke forstå når man siger til ham at han ikke må. Stakkels Mathias han er rigtignok et sølle Menneske, han må tage imod hårde Stød". 20/10.18: "Har barberet Mathias, ja og vasket ham, han vasker sig aldrig mere, i hvert Fald er det længe siden han har gjort det, og jeg kan ikke drive ham til det mere".

Christian nævnte kun sjældent Mathias, selv om Ingeborg ofte skrev om ham. 20/1.18 skrev han dog: "Det er nok dårligt med Mathias, stakkels bror. Hans Pleje bliver mere vanskelig, ja denne Sag har jo altid kastet Skygge".

Det er tydeligt, at Jens' s familie var meget velhavende, og det var deres venner også. Skytt, Zachariassen, Viuff og Kylling var gårdmænd, og de tre sidstnævnte var Jens af og til sammen med ved fronten. 9/2.16 fortalte Maria, at Zachariassen havde 32 køer og bil. Selv havde de (4/1.15): "Tretten Køer at malke men Røgteren har jo ogsaa en konfirmeret pige hjemme og en stor Dreng paa 13 Aar". Maria ville dog næppe lade Rasmus tage del i landbrugsarbejdet, han blev som velhavendes børn holdt til skolearbejde. Hun skrev 15/5.15: "Rasmus forsømte jo en Tid for Armens Skyld [han var kørt galt med en hest]. Jeg gik ude til Lærer Hoff ved latinskolen i Haderslev og talte med ham om det, for han havde jo ikke faaet Begyndelsen af Fransk Undervisning med. Saa fik han eleve Timer Privat, saa var han med igen". Det havde der næppe været råd til for røgterens dreng.

Også på Broagerland havde gårdmændene rigeligt. Familien er på den grønne gren, som Ingeborg kaldte det. 13/2.16: "Der bliver hamstret Tøj, alle Bønderne har Lommerne fulde af Penge, og de ved ikke hvor de skal gøre af dem".

Medens Ingeborg måtte arbejde med i marken, så fremgår det, at Maria ikke ville have noget at gøre med det praktiske, det måtte Darland (forvalteren), som hun havde hyret 29/3.15, og som kom fra Danmark, tage sig af. Maria gav sig ikke af med at løse problemer, der måtte opstå i bedriften. 24/7.15:

Igaar telefonerde Fru Petersen, at hendes Kreaturer var gaaet ind til vores.

Hendes Karle havde gaaet hele Formiddagen for at faa dem skilt ad, men de kendte ikke Deres egen Kreaturer, om jeg ikke vilde sende en derved og hjælpe dem, som kendte vores. Jeg sagde de maatte gaa til i morgen, for Røgteren var jo i Haderslev og Forvalteren ikke hjemme, saa det er en net Redelighed kære Jens.

Maria skrev imidlertid detaljeret om dagligdagen i husholdningen ligesom Ingeborg. Maria virkede noget påholdende til trods for, at de havde rigelige midler. Der blev i hendes breve skrevet meget lidt om de mindrebemidlede, og der blev meget lidt til overs til dem. 13/1.16 skrev Maria: ”Fru Skytt og jeg skal ude til Maren Paulsen i Dag. Jeg skal være Kusk. Vor Pige maa komme med ud til hendes Mor. Hun maa faa et Brød med og Lidt Mælk med. Hun er jo Enke med fire børn, hun faar slet ingen Understøttelse. Saadan en er det værre for i denne Dyrtd”. Det var åbenbart, hvad det kunne blive til. Til julegaver kunne Maria afse 6 lommelærklæder til karlene, en dug til Kirstine og til Anna en skindhue, hun skrev: ”Jeg synes hun fortjener den, hendes Søn er jo ikke saa stor, og jeg tror nok vi beholder hende et Aar længere. Hun er god hved Børnene og så trofast, hun er mange penge værd”.

Da teglværket stod stille, var der ikke arbejde til teglværksarbejdernes ”koner”, som Ingeborg kaldte dem (2/2.16). Konerne blev aldrig nævnt ved navn, og hun havde en lidt nedladende holdning til dem, men de blev alligevel sørget for, idet hun skrev: ”I Dag har vi hentet Briketter til Konerne, de bor frit og de får Mælken billig, de har jo Skoven tæt ved, hvor de kan samle”.

11.2. Manglen på arbejdskraft

Dette var et mere eller mindre permanent problem for bondekonen. Flere og flere våbenføre mænd blev indkaldt og dermed også karlene. Jens skrev 20.03.15: ”Jeg er ikke saa glad for de Karle Du har fæstet kære Maria da de ikke er helt fri for Soldat, for de tage jo alt nu”, og 9/5.15: ”Kære Mor igaard har du vel faaet en ny Pige og en ny forkarl bare han nu ikke bliver indkaldt med de første”.

Ved krigens udbrud var der foruden slesvigske tjenestekarle i Nordslesvig også mange fra Danmark, i 1912 i alt 7426¹³⁹. I løbet af krigen var det imidlertid ofte vanskeligt at holde på de danske karle i Nordslesvig bl.a. pga. den faldende kurs på Mark over for den danske Krone.

Der var både hos Maria og Ingeborg en konstant bekymring for, at karlene skulle blive indkaldt eller simpelt hen ville rejse. De kunne dog i nogen grad erstattes af krigsfanger.

Maria, der havde ansat en forvalter fra Danmark, skrev 4/5.15: ”Forvalteren [Darland] er en dygtig og flink Mand. Jeg tror nok vi vil blive godt tilfredse med ham. Han er altid paa vort Parti”. Darland blev på gården under hele krigen til trods for, at der af og til var bryderier mellem ham og Jens samt dennes fader. Allerede 10/6.15 havde der været problemer, fordi Jens’s far havde bebrejdet forvalteren, at han havde en hest i brug, som en hestehandler kom for at bese. Maria: ”Saa sagde han til mig igaarftes, at han maatte hellere forsvinde til 1 Juli, for han vilde ikke gaa her og

---

¹³⁹ Alnor,29.

være ilde paaset. Jeg blev selvfølgelig ked af det, det er jo ikke rart naar man skal have alt for meget vrøvl". "Han syntes da Du var hjemme, at alt hvad han gjorde var forkert. Jeg maate tale længe, før jeg fik ham talt til rette igen (22/6.15).

27/6.15 Maria: "Forvalteren er flink og godt tilpas igen, men han sagde til mig, at Du kunde ikke lide ham. Jeg sagde til ham at det var hans egen Skyld". Problemerne tårnede sig imidlertid op for Maria (27/6.15):

Kirstine var med at sætte Hø op. Saa bestilte hun og Peter saa lidt, saa Forvalteren sendte hende hjem Kl 4. Den næste Morgen sagde Peter til Darland, om han hellere vilde have en anden Forkarl, han svarede om han maaske hellere vilde have en anden Plads, for saa kunde han komme med ind og faa Afregning.

Nye problemer kom til (28/6.15):

Men nu skal jeg fortælle Dig noget. Kirstine er rejst ligefrem rendt hjem [...]. Den samme Aften spurgte jeg hende om hun havde lukket for hønsene, hun sagde ja. Men det var ikke sandt [...], saa jeg blev vred og ærgerlig og saa skældte jeg hende ud. Jeg sagde hun kunde trænge til at blive omsat nu, saa maatte hun hellere tage hjem at være, saa fik hun da ikke saa meget at bestille. Det kan jeg godt sagde hun, saa smed hun Karkluden og rendte hjem [...].

22/1.16: "Din Fader talte i gaar om, vi skal leje Forvalteren igen. Jeg gider snart ikke tænke paa det, men det er jo vist det bedste", skrev Maria og fortsatte: "Han vil nok lade sig fæste således, at dersom Krigen fik Ende og Du saa kommer hjem til dine Kære igen saa rejser han til den første i den næste Maaned, men med en Godgørelse". Han blev så fæstet for 650 M, og Maria tilføjede: "Det er jo mange Penge, men derved er intet at gøre, saaledes er Lønnene".

Maria havde også andre problemer med tjenestefolkene. 13/1.16 om røgterkonen:

Røgterkonen blev fornærmet og hun blev borte igaar. Jeg hved ikke om de har sagt noget til hende. Jeg har i ethvert Tilfælde ikke, saa det er ikke min Skyld. Men hun er en farlig en, saalænge hendes Mand var hjemme gik det, for ellers fik hun Klø, men nu faar hun 80 M om måneden i Understøttelse, [?] hun lider ikke noget og nu kan hun gøre som hun vil.

Maria fik en ny røgter og skrev 25/2.16: "Den ny Røgter skal ikke have noget Aftægt. Han og hans Kone blev uenige da Krigen brød ud, saa blev den ene tysk og den anden dansk, saa gik de hver sin Vej, saa nu er han ikke gift".

Således var der konstant problemer med tjenestefolkene. 8/3.16 skrev Maria:

Vor Forkarl som var en dygtig Karl og ordentlig Karl, rejste hjem sidste Søndag men han glemmer nok at komme igen. Det er galt nu, Danskerne, holder ikke af at være her længere, fordi de tror vores Penge ikke duer noget. Købe Tøj for dem her kan de jo heller ikke, da Tøjet er daarligt og langt over Prisen. Forvalteren har ogsaa ladet sig forstaa, at det var Tilsats, hved at være her. Men saadan bærer han sig da vel ikke ad. Jeg maa vist helst tale med ham om det. Vi faar ham da nok betalt efter Krigen, saa han da kan være nogenlunde tjent dermed. Saa længe han saa har tre gode Russere og en Røgter maa han ikke klage.

9/3.16 skrev Maria videre om dette problem:

Han kom ind og saa Avisen lidt. Saa sagde han, jeg tror snart ikke Frederik kommer mer. Jeg sagde nej det gør han nok ikke. Jeg sagde til ham saa, de bliver jo kede af de tyske Penge nu, de er falden igen i Værdi jeg kunde nok høre paa Dem Darland, at De ogsaa var lidt ked af det, men saadan bærer De Dem vist ikke ad. Nej det kan De stole paa jeg ikke gør svarde han, vi faar Dem jo nok betalt engang efter Krigen, saa De kan være nogenlunde tjent med det.

5/12.15 skrev Ingeborg, at hendes to tjenestekarle, Ingvert og Karl, skulle rejse til fronten. Da karlene var rejst, fik Ingeborg en ældre nabo, Tøger Jepsen, til at ”sysle om Morgenen og køre til Mejeriet indtil vi kan få en anden Hjælp”, men 11/12.15:

Hestene er uvorn [...]. Tøger er ikke glad for dem. Hans [Ingeborgs bror] har talt om at vi kunde få Hans's gamle Heste, så kan Hans tage vore indtil vi får en der kan ordne Hestene. Tøger er gammel og ikke vant til Heste. Han vil nok have den Syssel om Morgenen, det bliver jo ogsaa knapt for dem i denne dyre Tid. Vi blev enige om 5 Mark om Ugen, så skulde han ogsaa skære Hakkelse. I Julen må Hans's den ene Karl komme herved.

Til årsskiftet 15/16 fik hun en ny karl. 4/1.16: ”Rart at have en Karl, Kristian, igen, nu må jeg sætte ham til at arbejde”. 15/1.16: ”Jeg kan godt finde Arbejde til Karlen [...] han er meget flink og jeg lader ham selv finde på at arbejde”. Men så kom problemerne igen, 24/2.16: ”Karlen er taget til Soldat”. Han rejste til maj.

Hestene, som havde været udvekslet med nogle mere rolige fra Hans, var kommet tilbage, men det var hun ikke glad for, ”jeg er ikke opdragen til Staldkarl” skrev hun, og 11/5.16 blev der atter byttet om på hestene.

Ingeborg kom således igennem denne tid, dels ved selv at tage fat i landbrugsarbejdet, dels med hjælp fra familie og skiftende landbrugsmedhjælpere. Hun var altid fortrøstningsfuld, ”det går såmænd nok”, og 14/5.16 lysnede det da ogsaa lidt for Ingeborg:

I Går kom der en lille Karl og tilbød sig til Pladsen. [...] har så fæstet ham her til månedsvis for 30 Mk om Måned. [...] er ikke fyldt 17 År. Han er meget lille, men han mente nok han kunde regere de unge Heste [...]. Foreløbig er der ikke så meget Arbejde der kræves Forstand på, og når der skal køres i Roerne, sagde Hans at hans Karl kunde hjælpe. I denne Tid er Folk flinke til at hjælpe. De ved jo det er ikke selvforskyldt om der er for lidt Arbejdskraft, og den der får Lov at blive hjemme kan jo sagtens hjælpe af bare Taknemlighed fordi de er hjemme.

Jørgen, der var kommet hjem sommeren 1916, overvejede at søge sig en plads, og Ingeborg skrev 30/11.16:

Ja, Jørgen kan jeg ikke sådan tale med som med Dig, han er så kort og hastig stødt tror jeg. Dette er nu kun sagt til Dig, og Du skal vide jeg aldrig lader mig mærke dermed [...]. Jørgen talte om forleden Aften at hvis vi kunde få en dygtig Karl var der ingen Nytte til at han gik hjemme [...] han er vant til store Forhold og dette er ham for bitte, han keder sig [...]. Nu må Du ikke tro at vi har et anspændt Forhold Jørgen og mig, nej det har vi ikke, det hele går roligt af, jeg skal nok bøje af så længe det er muligt for din Skyld.

Der var også problemer med Sofie, tjenestepigen. Katrine Volf fra Mølmark havde tilbudt Ingeborg en af sine døtre, Ella, til maj: ”Hun er kun lige konfirmeret”, skrev hun 21/11.17 og fortsatte: ”Sofie har tit talt om at have en anden Plads og til Tider er hun jo også utålelig. Nu er hun foreløbig fornærmet på K.V. fordi hun kom her og bød sin Datter til”. Videre om Sofie der var sur: ”Når hun ingen Svar vil give siger jeg til hende, at jeg tror det er bedst for alle Parter at hun får en anden Plads, enten hun så bliver gal eller god”. 27/11.17 var Ingeborg så inde hos Katrine Volf og fik lejet Ella til maj og skrev: ”Hun skal have 195 Mark for et år [...] hun er kun 15 år”. 7/5.18 skrev Ingeborg om Ella, at hun var ganske flink og tilføjede: ”Det vil jo knibe med Mathias”. 21/7.18 igen om Ella: ”En, to, tre er Ella i Gang med Opvasken. Sofie skulde altid sættes i Gang”.

24/3.17 skrev Ingeborg om Kaj, ”den bette Karl”: ”Vi har lige drøftet hans Egenskaber, og det kan ikke siges, at de overvejende er gode, nej tværtimod, men vi er jo snart afhængige af den slags nu de er så knappe [...]. Lønnen er næsten ikke til at få betalt nu. En ganske almindelig Karl forlanger 200 Mark om Måned. Kaj har vi jo haft billig, 300 Mark for dette år”.

Under det meste af krigen havde gårdmandskonerne hjælp af krigsfanger enten fra Rusland eller Frankrig. Maria 12/4.15: ”Russerne har været i Bad i aften og saa har de faaet et af dit det gamle Tøj, og nu skal de bo i Skytts Hus, og deres Tøj kommer i Ovn”. Af og til var der dog problemer med dem. 2/1.16 Maria: ”Inat er der fire Russere rendt fra Skovbølling”. Maria udviste i

øvrigt stor medlidenhed med russerne, 7/1.16 om juleaften: ”Trist var det ogsaa med de tre Russere, som ingen Ting forstod. Den ældste af dem saa meget bedrøvet ud, den yngste af dem, som vi har haft længe, tror jeg nok glemmer sin Kone. Vor Pige vil gerne tale med ham, jeg har advaret hende, jeg haaber hun passer paa, for det er ikke tilladt”.

6/7.17 skrev Ingeborg, at der kom en fransk fange, og 8/7.17 at franskmanden var landmand, men ikke kunne sprog. Franskmanden udtalte Røde Kors ”Kroarys”. 10/7.17 skrev hun, at franskmanden underviste dem i fransk, men Pierre kunne ikke køre i roerne, ”den slags kender de vel ikke i Frankrig”. Et familiemedlem, Frk Storm, som var læge, kunne tale med franskmanden (19-20/7.17). 29/7.17 skrev Ingeborg, at franskmanden underviste Jens og Holger i fransk, men tilføjede:

At tale fransk det går kun småt og hvad man lærer i Dag har man forglemt i Morgen igen.

Franskmanden pludrer løs det bedste han kan, hvor meget de to [Jens og Holger] derude forstår ved jeg ikke, helt morsomt er det når han ikke forstår dem, så taler de tysk som om det var bedre men han forstår lige meget.

Der kom hurtigt et fortrolighedsforhold mellem franskmanden og Ingeborg, selv om samkvem med fangerne var forbudt, men Pierre havde dog fået lov til at bo på Cathrinesminde.

14/8.17 fik Pierre en stor pakke fra sine forældre bl.a. kaffe. Den næste dag var der katolsk festdag, og da skulle han ikke arbejde, men han havde lovet dem rigtig kaffe. 1/9.17 spiste de fransk leverpostej, hun skrev: ”Franskmanden får så mange sager tilsendt, så det er helt storartet”. 11/9.17 fejrede de Pierres fødselsdag. 11/10.17 plukkede de valnødder, og Ingeborg skrev: ”Frankrig siger Pierre pille de Kærnen ud om Vinteraftenen og sælger til Fabrikker til Olie. Det intreser Pierre sådan når vi laver Sirup og Kartoffelmel. ”Når Du kommer hjem finder Du Huset som sirupsfabrik siger han. Ingebur siger han, han kan ikke sige Ingeborg”. 25/11.17 skrev hun: ”I Eftermiddag har jeg lappet Pierres Undertrøje”. 2/12.17 blev en kalv slagtet, og de fik Fricandeau til middag. Pierre kunne ikke forstå, at de ikke spiste lunger og milt, så det måtte Ingeborg i gang med at lave. ””Bon fabrikation” jeg havde stegt milten som lever”. Kyllingehovedet var for ham det bedste af hanen. ”Når Du kommer hjem får Du stegte Kyllingehoveder og Lungeragou”, skrev Ingeborg og 6/8.18:

Tænk engang vi fik Vin til Middagen i Dag vi talte med Pierre om Vin Fabrikation og så kom jeg i Tanke om nogle Flasker Stikkelsbærvin af Tantes Du husker nok den var så sur, der står endnu 6 Flasker, vi fik en af dem ud og fik smagt og Pierre sagde at den var god og hans Dom tager vi Hatten af for han må da forstår sig derpå, bon, bon siger han, når han kommer hjem vil han drikke 10 Flasker Vin og sove en hel Dag.

Ingeborg viste sig virkelig åben og modtagelig for nye kulturelle påvirkninger.

22/6.18 skulle Pierre væk, og Ingeborg skrev: ”Russerne skal nemlig være Civilfanger og så kan der jo ikke være Krigsfanger sammen med dem for de kan jo ikke tåle Friheden [...]. Pierre blev også ked deraf [...]. Mon vi så får en Russer i stedet, og hvad bliver det så for én”. Den første de fik, var Jørgen ikke tilfreds med, så han blev byttet ud som et andet stykke inventar. 1/7.18

Ingeborg:

I Morgen bliver Russeren så byttet så skal vi se om det bliver bedre, bare han nu bliver en flink én denne var så skummel at se på. Ham vi havde, har været Fange i hele krigen har kun gjort Krigen med i 12 Dage, har først været 10 Måneder i Østrig og nu 3 Aar i Tyskland, man kan forstå om de bliver trætte og længes hjem.

Michael (russeren) var nu i gang, kørte sten til broen. Ingeborg havde sine problemer med at sætte Michael i arbejde, 10/9.18: ”Han er ved at kalke i Stalden og det Arbejde kender han ikke til og han laver et forfærdelig Svineri, men det går vel. Han er ikke meget for at skære hakkelse, og så giver han hestene et helt neg, og det går ikke”.

Da Christian sendte en pakke med russisk tobak 16/9.18, forærede hun det til Michael, som blev glad, da han ikke havde fået russisk tobak i 4 år. 20/9.18 var Michael god til at pløje. 1/11.18 skrev Ingeborg: ”Russeren er glad for Tobakken men holde hus dermed forstår han ikke”. Da krigen var forbi, skrev Ingeborg 14/11.18: ”Man kan se på Russeren hvordan det kan gøre Virkning med et sådant Budskab, han er så glad og man forstår det”.

11.3. Pålagte restriktioner og mangler i hjemmet

Både for landbrugsbedriften og husholdningen blev der i løbet af 1. verdenskrig indført en række restriktioner. Disse var nødvendiggjort af handelsblokaden mod Tyskland, som blev effektueret i 1916, og yderligere voldsom da Tyskland 1/2.17 erklærede uindskrænket u-bådskrig¹⁴⁰. Tyskland havde før krigen været importør af bl.a. korn og råvarer til landbrugsproduktionen, herunder bl.a. kunstgødning og kraftfoder til kvæg. Mangel på råvarer betød reduktion i produktionen af bl.a. korn og mælk, hvorfor der måtte indføres rationeringer for husholdningerne af livsnødvendige fødevarer. Dertil kom, at millionhæren skulle forsynes med fødevarer.

---

¹⁴⁰ Sørensen 2005,246.

I løbet af krigen kom der således tiltagende knaphed på alle fødemidler, og efterhånden blev der indført rationering af stort set alle fødevarer. Værst gik rationeringen af fødevarer ud over befolkningen, kvinder, børn og gamle, i de større byer. 27/6.16 skrev Ingeborg om mærkerne: ”Bare vi kan holde Rede i det hele, vi må have en Mappe til at ordne dem i.”

Værst blev det i den såkaldte ”Steckrübenwinter” 16/17¹⁴¹ efter misvækst i 1916 i Tyskland, da roer måtte erstatte kartofler som hovednæringsmiddel. Allerede 23/6.16 skrev Ingeborg: ”Fødevarer er knappe nu [...] især Kartoffler. Alle Kommuner er bleven opfordret til at aflevere større eller mindre kvant, hvis de ikke gjorde det blev de truet med husundersøgelse”. 7/10.16 var der yderligere mangel på kartofler, og Ingeborg skrev: ”Mange er det slemt for, nu i Broager er der langt fra nok, hvor de er så mange Småkårsfolk; hvad skal det blive til, der er mange som kun får Kartoffler til Middag, og de mangler hvad de skal sætte i Stedet”. På samme tid skrev Maria: ”Ja i Byen er det ogsaa strengt, vi har sendt 100 Pund Byg til Missionshotellet til Bispising, det gjorde Skytts ogsaa, men det afhjælper næppe Nøden hos de såkaldte Småkårsfolk”.

30/11.16 var Ingeborg på vej til Flensborg og skrev på båden: ”Nu kan de slet ingen Sødmælk få i Flensborg uden Kort og Kort får kun syge og Børn”. Ja selv i Gråsten var der mangel. ”Jens var hjemme i går, nu kniber det ellers med Fødevarer derovre, i denne uge får de ingen Smør i den halve By og 1 l Mælk hver anden Dag og Kød kun engang imellem, ja det er værst i byerne, herude på Landet er det knap men dog ikke så slemt”. Også på landet var det imidlertid nødvendigt at spise roer, 5/12.16 skrev Ingeborg: ”For det meste koger jeg roer hver Dag til Aftensmad”, og videre: ”Vi har ikke megen skummet Mælk [...] nu er Mejeriet kun i gang hver anden Dag [...] vi bruger megen Mælk nu, for vi får Grød om Morgenen og tit får vi Mælk til Aftensmad”. 3/1.17 sendte Ingeborg en liste til Christian over alt det, der manglede.

Og selv om der var rationeringsmærker, slog varerne ikke til, og de sidste i køen i de store byer kunne gå hjem med uforrettet sag¹⁴². Endog i de nordslesvigske købstæder forholdt det sig sådan. Sofie skrev (4/6.16): ”[...] mange kvinder begyndte [i Haderslev] at gå på gaden fra kl. 4 om morgenen. Kl. 8 var som regel slagterbutikken ryddet”. I købstæderne måtte der etableres folkekøkkener¹⁴³. Samtidig steg priserne, og der opstod sortbørshandel¹⁴⁴.

---

¹⁴¹ Ullrich,93.

¹⁴² Ibid,95.

¹⁴³ Adriansen 1984,40.

¹⁴⁴ Ullrich,96.

I løbet af 1917 opstod der endnu mere mangel. 11/11.17 skrev Ingeborg: ”Madspørgsmålet er stort for Tiden, at det drejer sig om alt, det giver ikke andet end egne Produkter der er absolut intet at købe, uden Brød. Så går alt med Byttehandel”.

Både Maria og Ingeborg havde petroleumlamper. 29/8.16 skrev Ingeborg, at de ikke mere kunne få petroleum og 1/9.16: ”Hvor får vi Petroleum fra, vi må nok i gang med Spritlamper”. 24/9.17: ”I Eftermiddag har jeg været i Broager efter Petroleumsmærker, hvad vi alt skal rende efter”.

I de store byer som Hamborg gav manglen på fødevarer anledning til strejker og andre protester. Den ellers tålmodige Wihelmine, Ottos kone, som ellers havde båret alle disse problemer i næsten 4 år, skrev 30/1.18: ”Es wird wohl nicht eher zum Frieden kommen, bis wir hier auch russische Zustände haben”.

Sådanne overvejelser havde Ingeborg ikke, hun havde intet til overs for socialistisk propaganda. Kun ved en lejlighed nævner Ingeborg socialdemokraterne, og det var, da krigen næsten var slut 20/10.18: ”Jeg talte i Går med ”Scønski” han følger godt med og har sin Mening færdig, om den nu er læst ud af et Socialistisk Blad eller den er selvtænkt det ved jeg ikke, men lige meget, der sidder dog lidt bag ved, han er ikke dum”.

Maria og Ingeborg iværksatte, som alle konerne på landet, en række erstatningsprocedurer for at kunne mestre disse problemer. Disse erstatningsprocedurer var madopskriften på kogning og bagning ud af det forhåndenværende materiale¹⁴⁵.

Allerede 29/12.15 forberedte Maria sig på en mangelsituation:

Det bliver knap baade med Melk og Smør. De siger, at nu skal vi hjælpe os med ¼ pund Smør om Ugen. Hvordan skal jeg dog bære mig ad med at faa til Dig elskede Mand. Men Du skal nok faa, hvordan det saa skal gaa til. Jeg tænker paa at købe en lille Kerne. Og vi kan jo nok altid have en Ko der har kælvet, den Melk maa vi jo nok beholde, men i Byerne bliver det helt galt.

Også Ingeborg kærnede selv smør (5/12.16), lavede sæbe af en død ko (9/5.16) eller affald fra slagting (13/1.18). 19 pund fik hun. Hun følte sig sat 50 år tilbage. 10/9.17 kogte hun sirup af sukkerroer. 11/10.17: ”19 pund Sirup af 2 Trillebør Roer. Lidt bedsk Roersmag har den, men kun når man spiser den bart af en Ske”. 30/11.17 havde hun igen lavet sirup af sukkerroer og beskrev detaljeret, hvorledes det foregik. Også kartoffelmel: ”100 pund kartofler til mel” (23/9.17).

---

¹⁴⁵ Adriansen,1982.

Der var imidlertid på landet andre muligheder for at skaffe mad. Det fremgår bl.a. af alle de lækkerier, som både Maria og Ingeborg kunne sende. Ingeborg skrev 3/2.17: ”Jørgen skyder Ænder”, og 9/2.17: ”Ålestikkerne har været i gang på Isen”. 19/8.17 fik de stegte ål, og 23/11.17 var de til dyrestegsgilde på Skeldemark.

Der var også måder, hvorpå alle disse restriktioner kunne omgås. 1/3.16 skrev Ingeborg: ”I Skelmark har de nødslagtet en Ko”, og hun havde købt 27 pund til nedsat pris i forhold til butikkerne. 19/11.16 om en kalv, de havde slagtet, hvilket de åbenbart ikke måtte, når den havde nået en vis vægt.

Men disse omgåelser af loven gik ikke altid lige godt. 12/5.17: ”I Fredags har Gendarmen og Anton revideret Røgeriet hos Glaser Clausen, og fundet Flæsk af 3 Svin deriblandt vort også det hvad Jens skulde have. Det er nu beslaglagt og bliver sendt bort. Penge får vi ikke og kommer vel til at betale en større Bøde”. Med lidt smidighed og nødløgn kunne de alligevel komme igennem 9/8.17:

Nu har vi fået Enden på Historien fra det virkeligt slagtede Svin. Jens kom med det i Dag. For nogen Tid siden var han stævnet hos Amtsforvalteren i Gråsten og der har han sagt at det var Flæsk fra Danmark. Så er Papirerne gået til Flensborg og er nu kommet tilbage med en Bøde på 30 Mk for at have havt 35 Pund Flæsk uden for Kødskottet. Så det kalder vi nådig sluppen, var Jørgen gået ind på at vi havde slagtet det, var der kommen en Bøde på mindst 100 Mk.

17/1.17 skrev Ingeborg, at begge deres heste var taget, men efter reklamation fik de lov til at beholde den ene, ” i Morgen skal der være Kreaturtælling, og nu bliver alle Svinene hvad vi ikke må slagte solgt straks eller rettere taget straks”.

6/1.18: ”Vi kører kun til Mejeriet hver anden Dag”. 30/1.18 skal der udover korn også leveres roer til en tørreanstalt i Broager. Ingeborg: ”De var rigtignok solgt til Hansen Gråsten men al Roerlevering er lagt ind under en Central som bestemmer hvorhen de skal leveres”. 4/2.18 havde de leveret 45 000 pund roer.

11.4. Opretholdelse af livsmødet

Medens det sociale samvær med familien for Ingeborg var af afgørende betydning for at kunne komme igennem de fire år, var samværet med børnene for Maria et og alt. Maria skrev 6/1.16: ”Det er for mig det bedste Øjeblik, naar vi der ligger os hved hinanden. Jeg bryder mig ikke om at komme ud”, og 19/1.16: ”Jeg drager ikke til By mere uden mine Børn, naar jeg ikke kan have dem med synes jeg ingen Lyst jeg har”.

Maria omtalte i sine breve ikke andre kulturelle oplevelser end mødet med kirken og sin religion. ”Herhjemme hos os spiller vi aldrig andet end Salmer, jeg synes det er mig umuligt at spille andet”, og så fortsatte hun med en vis foragt: “[...] og saa hende der har mistet Haabet, at faa hendes Mand igen. Men hun er jo ogsaa kun hel ung endnu, den Dag kunde gerne komme for hende. Da hun ret føler, hvad det er hun har mistet, de siger da alle at han var hende en god Mand”. Der var tale om Karen, der skulle tage til Christiansfeldt for at spille klaver. Maria havde nok i samværet med sine børn og lejlighedsvis kaffedrikning sammen med andre gårdmandshustruer, hvis mænd var ved fronten, 15/1.16: ”I Morgen Eftermiddag kommer Kirstine Viuff herover med begge hendes Smaapiger og Fru Zachariassen og Musse. Saa kan vi jo tale om vore Mænd, som er saa uendelig langt borte”.

Derimod havde Ingeborg et intenst socialt og kulturelt liv. Hun var konstant omgivet af og på besøg hos sine søskende og Christians familie. De levede et intenst familieliv med fødselsdagsfester, middage og spontane besøg. Hun var ustandeligt på farten. Selv om hun tidligere havde været bekymret for at blive ensom, når Jørgen rejste, så var der stadig aktivitet i huset med overnattende gæster og middage. Den ene dag fejredes Pierres fødselsdag, så var hun i Flensborg med en pakke til Christian, som Herbst skulle tage med, den ene dag fandt hun ham ikke, så hun måtte afsted igen den næste dag igen, så var hun til fødselsdag i Gråsten, så i Nejs, så på Skeldemark. Og selv om hele Tyskland sultede, blev der, ligesom hos alle, som hun besøgte, trakteret som i fredstid, så det var et lystigt selskab.

28/5.18: ”I Søndags var hele Familien i Lundtoft jeg kørte med dem på Smølmark, vi var der alle 7 søskende med Tilbehør”. Til trods for den spanske syges rasen, så var hele familien (22/10.18) til forfest til Katrines 40 års fødselsdag. Jo, familien forstod at holde livsmodet oppe.

Til trods herfor og til trods for hendes travlhed i det daglige med bedrift og husholdning gav hun sig tid til kulturelle oplevelser. Hun læste litteratur, som hun omtalte for Christian i sit brev 31/7.15. 16/8.15 om en klaveraften med Chopin og Schubert og 18/8.15 om en læsekreds til vinter. 16/11.15 læste hun højt for Anna (Jørgens kæreste) af ”I Oktober” af Topsøe, og selv læste hun ”Den store Magt”. 27/1.16 havde de i læsekredsen læst en bog af Henning Jensen ”Strandet”. 12/3.16: ”Har lige læst en Notits i Mikkelsens Dagbog fra Østgrønland: Jeg har engang læst eller hørt sige, at hvis man forstår Kunsten ret kunde man få noget ud af enhver Situation – den være sig nok så dårlig”. Der var naturligvis klaver i huset. Midde (Holgers kone) kom på besøg, og hun kom med noder, for hun ville gerne spille og hjemme (i Sønderborg) var der ikke noget klaver (27/5.16). Komsammen på gården i Nejs (Middes barndomshjem) som hun skrev om 23/11.16: ”Sofie spillede

og Katrine sang. Katrine tager Sangundersivning og betaler 12 Mark i Timen derfor, hvad skal det nu være godt for". 9/12.16 da hun var på besøg hos Midde: "Nu slår Rådhusklokken [i Sønderborg], så man kunde jo drømme sig en Tur til København og hvis så var en Tur i Teater for at se "Der var engang"". 17/8.17 midt under høstarbejdet læste Ingeborg Tolstojs "Krig og Fred", men Landmandliv falder mere i min smag, skrev hun. 5/11.17: "I Aftes var vi sammen hos Kleins. Det blev en Musikaften. Klein har selv lavet et større Musikstykke udsat for Klaver, Violin og Cello. Rasmus Tyksen og Frida spillede sammen med Klein [...] til sidst sang Frida. Når Du kommer hjem kunde vi jo have dem lidt her til Musik".

8/11.17 læste Ingeborg "Charlotte Klinger" og tilføjede: "Det Tyske fæstner sig ikke straks som når man læser Dansk". 15/7.18 var hun til filmsforevisning, og 16/7.18 kom der en beretning, først var der foredrag om roer og kål dyrkning. De unge piger kedede sig og "måtte have en kraftig Påmindelse om at være stille". Filmen drejede sig om malkning. "Især var det en Nydelse at lægge Mærke til hvordan Klein kunde passe sit Spil efter de forskellige billeder [...] han sagde også bagefter at han så slet ikke efter Fingrene men udelukkende efter Billederne", og tilføjede hun, "det kunde man også tydeligt høre". Så så de et drama og endelig billeder fra Skeldemark. "Det var ganske nyt at træffe sammen med Egnens Folk [...]. Det var som i gamle Dage". 28/7.18 læste hun om Stanley og stammer af vilde. 12/9.18 skrev hun om en musikaften i Nejs: "Vi spiste og drak som i Fredstid kan Du vel tænke Dig og kom hjem kl 2, som til en Koncert med Bal i gamle Dage".

Ingeborg og Christian berettede til hinanden om deres naturoplevelser. 27/5.17 skrev Ingeborg om pinsemorgen. 7/6.17 beskrev hun naturen og tilføjede, at de skulle have krageunger til middag. 8/6.17 skrev hun om den idylliske sommer, og 16/6.17 medsendte hun en presset blomst. 21/6.17 var der en fin naturbeskrivelse. Brevet 29/6.17 startede med en beskrivelse af Christians optræden i forskellige amatørroller, som hun havde billeder af. Endnu en naturbeskrivelse 2/7.17. 4/7.17 om en total måneformørkelse. 19/10.17 om en tur i skoven, hvor hun beskrev efterårsfarverne. 29/4.18 om bøgen, der var sprunget ud, og 3/5.18 om den smukke fjord.

30/3.16 havde Christian set den første stork og hørt lærkerne synge. 26/5.16 skrev han om gøgens kukken som derhjemme, og 28/5.16 en poetisk beskrivelse af den nære omegn og længslen til Flensborg Fjord. 9/6.16 skrev han poetisk om naturen, et typisk eksempel 3/9.16:

[...] men det begyndende Efteraar, den Tid da Sommeren ligesom bliver træt, Skovens Løvpragt bliver mangefarvet, den flyvende Sommer kommer og drager sit Spind over Kornmarkens Stubbe og Hegnenes Brombærranker, da Luften på Dage kan denne Årstid tydeligt vise os det kønne stille Ansigt som kan være så vidunderlig klar og let.

11-12/10.17 skrev Christian:

Vejen herop (til kantinen) fører over en Højde med Birkeskov, deroppe fra kan man Udsigt over det omliggende Land og ud over den flade Sump med den lille Sø i Midten. Der var Efterårsstemning over Landskabet. Birkene havde drysset visne Blade paa Vejen som Tegn paa at snart vil Naturen være færdig til at tage imod Vinteren og Kulden. Mit Sind var særligt modtageligt for denne vemodige Skønhed der kan ligge over et Landskab en saadan Efteraarsdag, og det faar en til at tænke paa at alt visner og forgaar. Godt saa at vide at man har et Hjem og Venner som tænker paa én. Ja det er sandt hvad Du skrev i Brevet i Dag, at den er fattig, som ikke har det.

Men også for Maria og Jens bragte fælles oplevelser af naturen samvær til trods for afstanden. At betragte karlsvognen og høre vildgæssenes flugt kunne skabe nærvær.

Gennem avislæsning fulgte både Maria og Ingeborg med i, hvad der skete i hjemstavnen og internationalt. Ingeborg var mest meddelsom om, hvad det var, hun læste. Om russernes tilbagetog og om separat fred (11/8.17). 14/1.18 om fredshåb og forhandlingerne der gik videre. 18/2.18 om russerne der ville genoptage krigen, og det forstod hun ikke. 22/2.18 var krigen begyndt igen, men Ingeborg mente, at de ville gå ind på de stillede betingelser. 3/10.18: ”Der tales meget om stillingen i disse Dage, der siges nu at Bulgarien har givet tabt og på Vestfronten ser det kun sølle ud. Det skal jo nu vise sig om Hindenburglinjen kan holde sig ellers bliver det kun en trist Fremtid for denne Sides Tropper”. 14/10.18 skrev Ingeborg, efter at hun 13/10.18 havde filosoferet over forholdene på Vestfronten og krige i almindelighed: ”I Går Aftes kom Ekstrabladet med en Beretning om Tysklands Svar til Wilson, de går ind på alle Betingelser, ja Stemningen er høj mange Steder i disse Dage”. 24/10.18 : ”Vi er nok ikke færdige med Krigen endnu efter at have læst Rigskanslerens Tale får man Indtrykket af at det nu rigtig skal gå løs hvis ikke Wilsons Svar er tilfredsstillende”.

12. Konklusion

Under de dansksindede nordslesvigeres deltagelse i 1. verdenskrig var der en række udfordringer både for soldaten og for den efterladte kvinde i hjemmet. Begge stod pludseligt i en hel ny situation, forskellig fra den vante tilværelse. Det foreliggende arbejde drejer sig om de dansksindede på Østfronten og kvinderne i hjemmet. Det er formålet med det foreliggende arbejde at formidle et indtryk af, hvorledes forholdene var for soldaterne ved Østfronten og kvinderne i hjemmet under adskillelsen, hvorledes de levede, hvilke tanker de gjorde sig om tilværelsen, og hvorledes de mestrede de udfordringer, som krigssituationen betingede.

De iværksatte en række fælles og individuelle strategier for at kunne mestre adskillelsen og de udfordringer ved fronten og hjemmet, som de blev stillet over for. Det foreliggende arbejde lader soldaten og kvinden selv gennem deres breve berette om disse mestringsstrategier. Det er deres vidnesbyrd, der er i fokus i en mikrohistorisk tilgang til materialet.

Materialet til det foreliggende arbejde udgøres af 3 ikke tidligere offentliggjorte og analyserede brevsamlinger fra og til Østfronten. Karakteristisk for disse brevsamlinger er, at de omfatter omtrent lige mange breve fra fronten og fra hjemmet. Korrespondancen er hyppig, i perioder daglig, og brevene er omfangsrige. Brevene beskæftiger sig ikke alene med og beskriver oplevelserne og forholdene ved Østfronten og i hjemmet i Nordslesvig, men giver lige så meget et indgående indblik i disse menneskers inderste tankeliv og den daværende nordslesvigske bondekultur.

Brevskriverne havde alle rod i den velhavende nordslesvigske bondestand. De var veluddannede og kunne formulere sig på et kompliceret og malende sprog, hvad enten de skrev på dansk eller tysk. De, der formulerede sig på dansk, havde haft kortvarig skolegang i Danmark eller havde opholdt sig på højskoler i Danmark. Der eksisterer to andre tilsvarende publicerede brevsamlinger fra og til Østfronten, hvoraf den ene er analyseret, og hvortil der lejlighedsvis refereres, og en del andre samlinger af breve og dagbøger fra dansksindede nordslesvigske soldater på Østfronten, men i disse savnes der breve fra hjemmet.

Takket være deres gode økonomi og store hushold kunne hustruerne til den nordslesvigske storbonde sende rigeligt med pakker med fødevarer til fronten, en mulighed der for det store flertal af mindrebemidlede hustruer i Nordslesvig var begrænset af økonomi og fødevarerangel.

Det var først og fremmest gennem brevvekslingen, de fremsendte pakker og de fåtallige orlovsperioder, at det lykkedes mand og kvinde at mestre adskillelsens udfordringer. Imidlertid bidrog også bevarelsen af den nordslesvigske identitet og deres religiøse ståsted til, at de kunne klare adskillelsen, og ligeledes håbet om overlevelse, om krigens snarlige ende og om en lykkelig genforening i fred hjemme i Nordslesvig. Gennem brevene kunne gårdmanden fastholde sit greb om bedriften, leve med i hjemmets daglige liv og rådgive hustruen om den daglige drift og de besværligheder, som krigen medførte. Gennem brevene kunne de berolige, trøste og opmuntre hinanden.

Som brevene viser kunne det lejlighedsvis samvær med andre nordslesvigere ved fronten, gennem kammeratskabet med såvel andre nordslesvigske som tyske soldater hjælpe med til at udholde dagligdagen ved fronten, hvad enten soldaten opholdt sig i en skyttegrav eller bag fronten. Brevene fra kvinden i hjemmet viser, hvorledes det lykkedes hende at fastholde livsmodet ved at

engagere sig i samvær med familie og venner eller at sørge for børnenes ve og vel og tage vare på bedrift og økonomi, som traditionelt var mandens anliggende.

De i det foreliggende arbejde analyserede brevsamlinger er ligesom andre omfattende publicerede og analyserede brevsamlinger ikke repræsentative for det store flertal af dansksindede nordslesvigere, kådnere, husmænd, håndværkere og arbejdere, som havde haft en kortvarig tysk skolegang, og hvis økonomiske formåen ikke tillod udvidet skolegang eller ophold på højskoler i Danmark. De evnede ikke at udtrykke sig i et kompliceret sprog. Derfor fremstår de fleste breve fra front og hjem i modsætning til dem i det foreliggende materiale som kortfattede meddelelser om modtagne breve og pakker og om forsikringer om deres velbefindende. Fra hustruerne er der endog kun få breve bevaret. Tillige opholdt de nordslevigske bønder i det foreliggende arbejde sig overvejende bag fronten, i ”Etappen”, hvilket i modsætning til det store flertal af frontsoldater gjorde det muligt for dem at opbevare de modtagne breve.

13. Abstract

The present work is a detailed analysis of 3 previously unpubliced comprehensive correspondances from and to the Eastern Front between Danish intended enlisted soldiers and their wives from the rural area of Northern Schleswig during The Great War, 1914 – 1918. The work focuses on how the soldiers endured participation at the front in the combat- as well as the rear-zone, and how their wives managed the household at home.

Through regular letters between front and home and occational leaves they managed to endure the separation. To the endurance also contributed conservation of their regional identity, their belief in God and his grace, hope of a prompt end to the war, and reunion of wife and husband.

For the husband at war the preservation of intimate relation to the maintenance of work at the farm, preservation of social and regional orientation, and comradeship with men from their region contributed to the endurance of front life. From the letters appears that the wives managed to take care of home, children, farm and economy, shortage of manpower and restriction of farmsupply and shortage of food.

They belonged to wealthy upper class farmers and were therefore by no means representative for the majority of war participants from Northern Schleswig who were smallholders, craftsmen and unskilled workers with less financial opportunities. In addition they were in contrast to the majority well educated having had economical means to visit colleges in Germany or Denmark after their 7 years' of German obligatory schooling when use of Danish, their mother language, was prohibited.

The correspondence also provides an insight into the characters of the writers and the cultural life of the area long occupied by imperial Germany.

14. Litteratur

Adriansen, I. Kostskikke i en krisetid. Om kostvaner i Nordslesvig under første verdenskrig. Nordnytt. Nordisk tidsskrift for folkelivsforskning nr. 14, 45-54. Syddansk Universitetsforlag. Odense. 1982.

Adriansen, I., Fangel, H. Krigens hverdag 1914-18. Træk af dagliglivet i Nordslesvig under 1. Verdenskrig. Amtscentralen for Undervisningsmidler i Sønderjylland. 1984.

Adriansen I., Hansen H. S. Sønderjyder og den Store Krig 1914-1918. Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 96. 2006.

Alnor K. Die schleswigsche Frage und der Weltkrieg. I: Handbuch zur schleswigschen Frage. II. Band. Karl Wachholtz Verlag. Neumünster. 1926-29.

Ashworth T. Trench Warfare 1914-1918. The Live and let Live System. Macmillan Press Ltd. London and Basingstoke. 1980.

Bergholt I. J. I. Pligtens vej. En sønderjyde i 1. verdenskrig. Historisk Samfund for Sønderjylland. 1969.

Brodersen T. Breve hjem fra første Verdenskrig. LAA RA2048.

Busk M. Kopier af breve. HAHK 8033.

Camprath C. www.verdenskrig.dk.

Christensen C. B. Danske sønderjyder på Vestfronten 1914-1918. Gyldendal. København. 2009.

Christensen C. B. Krestens breve og dagbøger. En dansker på Vestfronten i Første Verdenskrig. Gyldendal. København. 2012.

Christiansen E. Feltboghandler hos jøderne i Pinsk. Boghandler Medhjælpernes Blad nr. 66, 82-86. 1969.

Cron H. Geschichte des deutschen Heeres im Weltkriege 1914-1918. Berlin. 1937.

DSK årbøger.

Erdmann K. D. Die Zeit der Weltkriege. I: Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte. Band 4, 1. Teilband. Union Verlag. Stuttgart. 1973.

Erlenbach S. www.projekter.aau.dk/projekter/filer/65260301/StephanieErlenbach

Eskildsen C. Østfront Vestfront. Aschehoug & Co. København. 1929.

Groß G. P. Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung. Ferdinand

- Schöningh. Paderborn, München, Wien, Zürich. 2006.
- Hansen E. og J.; P. Andersen. Privateje.
- Hansen H. S. Danskheden i Sydslesvig 1840-1918. Som folkelig og national bevægelse. Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg. 1990a.
- Hansen H. S. Bondeliv på Broagerland. Gårdejer Andreas Andresens erindringer fra Skelde. I: Sønderjyske årbøger. Historisk Samfund for Sønderjylland. 1990b.
- Hansen H. S. Det sønderjyske landbrugs historie 1880-1993. Historisk Samfund for Sønderjylland. Nr. 72. Aabenraa. 1994.
- Hanssen H. P. Sønderjyderne under Fremmedherredømmet 1864-1888. København. 1888.
- Hanssen H. P. Fra Krigstiden. Dagbogsoptegnelser. København. 1924.
- Henningsen I. www.verdenskrig.dk
- Histories of Two Hundred and Fifty-one Divisions of the German Army which participated in the War (1914-1918). Government Printing Office. 1920.
- Hornbech C. Der gaar et stille Tog – Brevveksling mellem en ung Sønderjyde og hans Hjem. København. 1917.
- Hülsemann D. (Hrsg) Geschichte des Infanterie-Regiments von Manstein (Schleswigsches) Nr. 84 1914-1918 in Einzeldarstellungen von Frontkämpfen. 1. Band. Hamburg. 1921-29.
- Jensen J. P. Nyt fra Vestfronten. Marine og sønners breve fra 1. Verdenskrig. Odense Universitetsforlag. 1998.
- Jürgensen W. Das Füsilier-Regiment "Königin" Nr 86 im Weltkriege. Oldenburg i.O./Berlin. 1925.
- Klinge L. Marias breve. HAHK. 2013.
- Knust H. www.verdenskrig.dk.
- Kreutzmann J. Når Retsind fører ordet. Odense Universitetsforlag. 1999.
- Lipp A. Meinungslenkung im Krieg. Kriegserfahrungen deutscher Soldaten und ihre Deutung 1914 - 1918. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen. 2003.
- Michelsen E. og J. LAA nr. 511 og nr. 1132.
www.museum-sønderjylland.dk
- Mygind M. LAA 1.1970.SK
- Møller J.H. www.verdenskrig.dk
- Nash D.B. Imperial German Handbook 1914-1918. Ian Allan Ltd. Shepperton, Surrey. 1980.
- Nielsen H. Sønderjyske Soldaterbreve fra Øst- og Vestfronten, skrevne til Slægt og Venner i Hjemmet. Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag, 13. oplag. København. 1915.

- Nielsen J. og W.; V. Horten. Privateje.
- Nissen F. www.verdenskrig.dk.
- Nørregård M.B. Sønderjyder ved fronterne. I: Adriansen, I., Hansen H.S. Sønderjyder og den Store Krig 1914-1918. Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 96, 2006.
- Ohrt C. DSK 1914-18. Aarbog 1958,9.
- Ottesen M. Breve til Hjemmet fra Sønderjyske Soldater. H. Hagerups Forlag. København. 1917.
- Ruhmeshalle unserer alten Armee. Fürstenwalde Militärverlag. 1930.
- Schultz A. Ø. (udg) Mellem Fjeldstrup og fronten, Inger og Jørgen Friis – breve 1915-1918. Historisk samfund for Sønderjylland. 1996.
- Schracke K. Geschichte der deutschen Feldpost im Kriege 1914/18. Verlag der Reichsdruckerei. Berlin. 1921.
- Schwarte M. (Hrsg) Der große Krieg 1914/1918. 2. Band. Der deutsche Landkrieg. Erster bis Dritter Teil. 1921-1925.
- Skar M. C. (udg) To faldne brødre. Breve fra Jeppe og Peter Østergård hjem til Nordslesvig. Konrad Jørgensens Bogtrykkeri. Kolding. 1931.
- Stone N. The Russian Front 1914-1917. Hodder and Stoghton. London, Sydney, Aukland, Toronto. 1975.
- Sørensen N.A. Den store krig. Europæernes Første Verdenskrig. Gad. København. 2005.
- Sørensen S.F. Pligtens tunge bud og faneflugt? I: Adriansen I., Hansen H.S. Sønderjyderne og den store krig. Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 96. 2006, 125.
- Thomsen I., Thorsen, T. De fire onde år. Dagligt liv i Sønderjylland under Verdenskrigen. G. E. C. Gads Forlag. København. 1933.
- Thomsen P. Privateje.
- Ulrich B. Die Augenzeugen. Deutsche Feldpostbriefe in Kriegs- und Nachkriegszeit 1914-1933. Klartext Verlag. Essen. 1997.
- Ullrich V. Kriegsalltag. Hamburg im ersten Weltkrieg. Prometh-Verlag. Köln. 1982.
- Vogel W. Schlachten des Weltkrieges. Heft 2. Die Kämpfe um Baranowitchi Sommer 1916. Verlag Gerhardt Stalling. Oldenburg. 1921.
- Vogel W. Schlachten des Weltkrieges. Band 9. Karpathen- und Dnjester-Schlacht 1915. Verlag Gerhardt Stalling. Oldenburg. 1926.
- Watson A. Enduring the Great War. Combat, Morale and Collaps in the German and British Armies 1914 – 1918. Cambridge University Press. Cambridge. 2008.
-

Watson A. Fighting for Another Fatherland: The Polish Minority in the German Army, 1914-18.
The English Historical Review. Vol.126, No 522. 1137-66. 2011.

Wemmelund P.G. Denne onde krig. Uddrag af Hans Bruuns dagbogsnotater og hans brevveksling
med hustruen Sofie Bruun under 1. verdenskrig 1914-1918. Poul Kristensens Forlag. 2000.

Wette W. Der Krieg des kleinen Mannes. Eine Militärgeschichte von unten. Piper. München,
Zürich. 1992.

Ziemann B. Front und Heimat. Ländliche Kriegserfahrungen in südlichen Bayern 1914-23.
Klartext Verlag. Essen. 1997.
